

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२३—२०२४

पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग
(जल व हवा प्रदूषण प्रतिबंध)

PERFORMANCE BUDGET

2023 - 2024

ENVIRONMENT AND CLIMATE CHANGE DEPARTMENT
(PREVENTION OF WATER AND AIR POLLUTION)

कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२३–२०२४

पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग (जल व हवा प्रदूषण प्रतिबंध)

PERFORMANCE BUDGET

2023 - 2024

**ENVIRONMENT AND CLIMATE CHANGE DEPARTMENT
(PREVENTION OF WATER AND AIR POLLUTION)**

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका
CONTENTS

	पृष्ठे Page No.
तक्ता 'अ' Statement 'A' ...	2-3
तक्ता 'ब' Statement 'B' ...	2-3
संपूर्ण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशीर्ष तथा कार्यक्रमानुसार तपशील Major Head-cum Programmewise-Details of Total Budget Estimates 2023-2024	
<i>कार्यक्रम - Programme-</i>	
१. मंत्रालय-पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग 1. Mantralaya- Environment and Climate Change Department. ...	5
२. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ 2. Maharashtra Pollution Control Board ...	15

तक्ता क्रमांक 'अ' व 'ब'
TABLE No. 'A' AND 'B'

STATEMENT--

२०२३-२०२४ च्या संपूर्ण अर्थसंकल्पाचा
Programmewise details of

अनुक्रमांक Serial No.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रक्कमा २०२१-२०२२ Actuals Expenditure 2021-2022			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३ Budget Estimates 2022-2023		
		महसुली Revenue	भांडवली Capital	एकूण Total	महसुली Revenue	भांडवली Capital	एकूण Total
1	2	3	4	5	6	7	8
१.	जल व वायु प्रदूषण प्रतिबंध ...	61554	0	61554	77500	0	77500
	...						
	एकूण-१ ...	61554	0	61554	77500	0	77500
२.	मंत्रालय पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग ...	43667	0	43667	71078	0	71078
	२२५१+ ...	0	0	0	60	0	60
	२२३५+ ...	0	0	0	16166	0	16166
	७६१० ...						
	३४३५+ ...	494186	0	494186	4734502	0	4734502
	एकूण-२ ...	537853	0	537853	4821806	0	4821806
	एकूण १ + २ ...	599407	0	599407	4899306	0	4899306

STATEMENT--

संपूर्ण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशीर्ष तथा
Major Head-cum Programmewise

कार्यक्रम क्रमांक Programme No.	अर्थसंकल्पातील प्रधान शिर्ष व कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रक्कमा २०२१-२०२२ Actuals 2021-2022	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३ Budget Estimates 2022-2023
1	2	3	4
१.	जल व हवा प्रदूषण प्रतिबंध ...	61554	77500
	अनुक्रमांक यु. १ ...		
	२०४९, व्याज प्रदाने ...	0	60
२.	२२३५, सामाजिक सुरक्षा व कल्याण ...		
३.	२२५१, सचिवालय सामाजिक सेवा ...	43667	71078
	मागणी क्रमांक यु.-३ दत्तमत ...		
	भारित ...		
४.	जल व हवा प्रदूषण प्रतिबंध ...	494186	4734502
	मागणी क्रमांक यु.-४ ...		
	३४३५, परिस्थिती व पर्यावरण ...		
५.	मागणी क्रमांक यु.-५ ...	0	16166
	७६१०, शासकीय कर्मचा-यांना ...		
	कर्ज इ. ...		
	एकूण ...	599407	4899306

‘अ’

3

‘A’

कार्यक्रमानुसार तपशील
Total Budget Estimates 2023-2024

(रुपये हजारत)
(Rupees in Thousands)

सुधारित अंदाज २०२२-२०२३ Revised Estimate 2022-2023			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४ Budget Estimates 2023-2024		Name of the Programme 13
महसुली Revenue 9	भांडवली Capital 10	एकूण Total 11	12		
7,35,08	0	7,35,08	9,05,92		1. Prevention of Water and Air Pollution
7,35,08	0	7,35,08	9,05,92		Total-1
6,66,14	0	6,66,14	7,78,53		2. Mantralaya Environment Department
60	0	60	60		(2251) +
1,61,66	0	1,61,66	1,46,21		(2235) +
417,31,53	0	417,31,53	428,95,01		7610
425,59,93	0	425,59,93	438,20,35		(3435)
432,95,01	0	432,95,01	447,26,27		Total-2
					Total (1+2)

‘ब’

‘B’

कार्यक्रमानुसार तपशील
Total Budget Estimates 2023-2024

(रुपये हजारत)
(Rupees in Thousands)

सुधारित अंदाज २०२२-२०२३ Revised Estimate 2022-2023		अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२३-२०२४ Budget Estimates 2023-2024		Major Head and Name of the Programme 7
5	6	6	7	
7,35,08	9,05,92			1. Control over Water and Air Pollution... Demand No. U.--1
60	60			2049--Interest Payment
6,66,14	7,78,53			2. 2235-Social Security and Welfare Demand No. U.--2
417,31,53	428,95,01			3. 2251-Secretariate Social services Demand No. U-3
1,61,66	1,46,21			4. Prevention of Water and Air Pollution Demand No. U-4 3435 Ecology and Environment
				5. Demand No. U-5 7610-Loans to Govt. Servants etc.
432,95,01	447,26,27			... Total.

१.पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, मंत्रालय**1. ENVIRONMENT AND CLIMATE CHANGE DEPARTMENT,
MANTRALAYA****प्रास्ताविक :**

मंत्रालय पातळीवर स्वतंत्र पर्यावरण विभाग दिनांक १-५-१९८५ पासून अस्तित्वात आला आहे.

अपर मुख्य सचिव (पर्यावरण) यांना त्यांच्या प्रशासकीय कामात दोन उपसचिव, एक अवर सचिव व एक कक्ष अधिकारी मदत करतात. विभागातील तांत्रिक कामात अपर मुख्य सचिव (पर्यावरण) यांना मदत करण्यासाठी संचालक (पर्या.), शास्त्रज्ञ श्रेणी -१ व शास्त्रज्ञ श्रेणी - २ हे अधिकारी आहेत.

विभागाचे काम सर्वसाधारण पर्यावरण संरक्षण हे आहे. पैकी जल व वायू प्रदूषण नियंत्रणाचे कामकाज महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत करून घेतले जाते. विभागाच्या कामावर अपर मुख्य सचिव, संचालक, उपसचिव यांचे नियंत्रण असते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कामावर मंडळाचे अध्यक्ष, सदस्य सचिव आणि मंडळाचे इतर सदस्य ह्यांचे नियंत्रण असून मंडळ पर्यावरण विभागाच्या अखत्यारित काम करते.

पर्यावरण विभाग

१. महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील एक औद्योगिक दृष्टीने पुढारलेले राज्य असून या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर लहान मोठे व मध्यम उद्योग आहेत. देशातील सर्वात जास्त कामगार महाराष्ट्र राज्यात आहेत. महाराष्ट्रातील शहरी भागात जास्त लोकवस्ती एकवटली असून (२.५ कोटी) त्यापैकी ७० टक्के नागरी वस्ती बृहन्मुंबई प्राधिकरण व अ वर्गातील १० शहरामध्ये एकवटली आहे. मुंबई प्राधिकरण जास्त प्रमाणात व्यापारीकरण व औद्योगिकदृष्ट्या अग्रस्थानी आहे. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येच्या ४५ टक्के लोकसंख्या मुंबई प्राधिकरण क्षेत्रात एकवटली आहे. वाढत्या कारखान्यामुळे आणि शहरीकरणामुळे मुंबई प्राधिकरण भागात वार्षिक ४.७ टक्के लोकसंख्या वाढत आहे. यामुळे पर्यावरणाचा वेगाने -हास होत आहे.

नगर विकास विभागातून पर्यावरण विभाग वेगळा करून मे १९८५ पासून तो कार्यरत झाला.

२. सीआरझेड प्राधिकरण

केंद्र सरकारने पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ च्या अंतर्गत सागरतटीय विनियमन अधिसूचना (CRZ NOTIFICATION) १९ फेब्रुवारी १९९१ रोजी पारित केली होती. आता सदर अधिसूचना रद्द करून केंद्रशासनाने नव्याने पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६ अंतर्गत क्र. S.O. 19 (E) दि. ६ जानेवारी २०११ अन्वये नवीन CRZ अधिसूचना पारित केली आहे. या अधिसूचनेनुसार प्रत्येक राज्याने सागर तटीय व्यवस्थापन आराखडा (Coastal Zone Management Plan) तयार करून त्यास केंद्र सरकारची मंजूरी घेणे आवश्यक आहे. केंद्र सरकारने कोस्टल रेग्युलेशन झोनच्या अधिसूचनांची योग्य त-हेने अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रधान सचिव, / सचिव (पर्या) यांच्या अध्यक्षतेखाली तेरा जणांचे एक प्राधिकरण नियुक्त केले आहे. पर्यावरण विभागातील संचालक, उपसचिव किंवा उपसचिव पदाच्या समकक्ष पदावरील अधिकारी हे या प्राधिकरणाचे सदस्य सचिव आहेत. कोस्टल झोन अधिनियमांच्या सूचनांचा भंग झाल्यास या प्राधिकरणामार्फत संबंधितांवर कारवाई करण्यात येते.

राज्यातील सीआरझेड क्षेत्रातील बांधकामांना सीआरझेड अधिसूचना २०११ मधील तरतुदीनुसार सीआरझेड विषयक परवानगी देण्याची कार्यवाही महाराष्ट्र सागरी क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरणामार्फत करण्यात येते. महाराष्ट्राच्या सागरतटीय क्षेत्राच्या दृष्टीने विचार करता सीआरझेड अधिसूचना २०११ मध्ये विशेष देखभालीची गरज असलेल्या क्षेत्रामध्ये बृहन्मुंबईचा समावेश करण्यात आला आहे. बृहन्मुंबई क्षेत्रातील कोळीवाड्यांचा विकास तसेच मोडकळीस आलेल्या धोकादायक व सेस इमारतीच्या पुनर्विकासाला दृष्टीने विशेष तरतुदीचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

राज्याच्या ७ तटीय जिल्हायांचे सागर तटीय व्यवस्थापन नकाशे (CZMP), उच्चतम भरती रेषा National Center for Sustainable Coaste Management, Chennai या केंद्र शासन प्राधिकृत संस्थेमार्फत निश्चित करण्यात आली आहे. तसेच सदर उच्चतम भरती रेषेवरून, प्रारूप सागर तटीय व्यवस्थापन आराखडे (CZMP) Institute of Remote Sensing, Chennai व National Center for Earth Science & studies, Kerala या केंद्र शासन प्राधिकृत संस्थांमार्फत तयार करण्यात आले असून, सदर नकाशावर जनसुनावणी घेण्यात आली आहे. केंद्रीय पर्यावरण, वने व वातावरणीय बदल, नवी दिल्ली यांनी दि. १६/०८/२०१८ रोजीच्या पत्राद्वारे मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या पाच जिल्हासाठीचे सागर तटीय व्यवस्थापन नकाशे (CZMP) मंजूर केले आहेत. तसेच ठाणे, पालघर व नवी मुंबई क्षेत्राचे सागर तटीय व्यवस्थापन

नकाशे (CZMP) दि. २२/०२/२०१९ रोजी मंजूर केले आहेत सदर CRZ नकाशे प्राधिकरणाच्या <http://mczma.gov.in> या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत.

केंद्र शासनाने १८ जानेवारी, २०१९ रोजी नवीन सीआरझेड अधिसूचना जाहीर केली असून त्या अंतर्गत मंजूर सिआरझेड नकाशे अद्ययावत करायचे आहेत. सदर काम राज्य शासनाने केंद्र शासन प्राधिकृत संस्थामार्फत पूर्ण केले असून नवीन प्रारूप नकाशे सूचना व हरकतीसाठी दि. १६ जानेवारी, २०२० रोजी प्रसिद्ध करण्यात आले होते. सर्व किनारी जिल्हांची जन सुनावणी पूर्ण झाली असून नकाशा मंजूरीसाठी केंद्र शासनाकडे पाठविण्यात आले. केंद्र शासनाने मुंबई शहर व उपनगर या जिल्हांचे नकाशे मंजूर केले आहेत. उर्वरित जिल्हांचे नकाशे मंजूरीसाठी केंद्र शासनाकडे पाठपुरावा करण्यात येत आहे. सर्व किनारी जिल्हांचे जन सुनावणी पूर्ण झाली असून नकाशा मंजूरीची प्रक्रिया सुरु आहे. सदर नवीन सीआरझेड नकाशे बनविण्याच्या कार्यवाहीमध्ये महाराष्ट्र राज्य देशात प्रथम स्थानावर आहे.

३. राष्ट्रीय हरित सेना योजना -

राष्ट्रीय हरित सेना ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत महत्वाकांक्षी योजना असून शालेय विद्यार्थ्यांद्वारे त्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागातून पर्यावरण संरक्षणाबाबत जनजागृती करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

ही योजना सन २००२ पासून सुरु झाली असून महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्यात प्रत्येकी २५० इको क्लबनिर्माण करण्यात आले आहेत. प्रत्येक इको क्लबमध्ये ५० विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करण्यात येते. आतापर्यंत राज्यात ८८९८ इको क्लबस् स्थापन करण्यात आले असून त्यामध्ये सुमारे ४,४२,५०० विद्यार्थी सहभागी आहेत. या इको क्लबस् मार्फत स्मृतीवन विकास, बीज भंडार (Seed Bank) फटाक्यांचे दुष्परिणाम तसेच ध्वनी व जल प्रदूषण इत्यादी बाबत विविध लघु प्रकल्प राबविण्यात येतात. ह्यासाठी प्रत्येक इको क्लबला केंद्र शासनाद्वारे रु. २,५०० अनुदान देण्यात येते.

४. जिल्हा पर्यावरण समिती

जिल्हा पर्यावरण संवर्धनात व संरक्षणात स्थानिक यंत्रणेच्या व जनतेच्या जनसहभागाचे महत्व लक्षात घेऊन केंद्रीय पर्यावरण मंत्रालयाने देशातील प्रत्येक राज्यात प्रदूषण नियंत्रण मंडळाव्यतिरिक्त जिल्हा पातळीवर जिल्हा पर्यावरण समिती गठित करण्याबाबत निदेश त्यांच्या दि. ३०-१२-१९८८ च्या पत्राद्वारे दिलेले आहेत. ही समिती गठित करण्यामागील केंद्र शासनाचा मुख्य हेतू हा, जिल्हातील पर्यावरणाचे संरक्षण करणे असा आहे. ही समिती स्थानिक पर्यावरणाशी संबंधित बाबींवर लक्ष केंद्रीत करेल. जनसहभागाने स्थानिक पर्यावरणाच्या समस्या जाणून घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविणे, जनजागृती करणे, जिल्हातील विविध नैसर्गिक संसाधनांचे सर्वेक्षण करून त्या संसाधनांच्या संवर्धनासाठी शासनास शिफारसी करणे, तसेच शासनास जिल्हाच्या पर्यावरण संवर्धनासाठी योग्य त्या शिफारसी करणे/सल्ला देणे. ही समिती केवळ सल्लागार समिती म्हणून कार्य करेल किंवा राज्य शासनाने ठरविल्यास जिल्हा प्रशासनामध्ये सुध्दा औपचारिकरीत्या पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रशासनिक कार्य करू शकेल.

जिल्हा पर्यावरण समिती शासन निर्णय जावक क्रमांक जिपस-२०१४/ प्र.क्र.९५/तां.क. ३, दिनांक १ सप्टेंबर २०१५ अन्वये पुनर्रचित व पुनर्गठित करण्यात आली आहे.

१. जिल्हाधिकारी	:	अध्यक्ष
२. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	:	सदस्य
३. जिल्हा उद्योग अधिकारी	:	सदस्य

४. जिल्हा कृषी अधिकारी	:	सदस्य
५. जिल्हा आरोग्य अधिकारी	:	सदस्य
६. कार्यकारी अभियंता, जलसंपदा विभाग	:	सदस्य
७. कार्यकारी अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम	:	सदस्य
८. जिल्हा जनसंपर्क व माहिती अधिकारी	:	सदस्य
९. जिल्हा वन अधिकारी	:	सदस्य
१०. अध्यक्षांनी नामनिर्देशित केलेले पर्यावरण क्षेत्रातील तज्ञ २ प्रतिनिधी	:	सदस्य
११. अध्यक्षांनी नामनिर्देशित केलेले पर्यावरण क्षेत्रात काम करणा-या जिल्ह्यातील अशासकीय सेवाभावी संस्थेचे २ प्रतिनिधी.	:	सदस्य
१२. जिल्ह्यातील सर्व आमदार	:	सदस्य
१३. प्रादेशिक अधिकारी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ.	:	सदस्य सचिव

समितीचे कामकाज व कार्यक्षेत्र :

अ. जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी तयार केलेल्या पर्यावरण सद्यस्थिती अहवालावर सखोल चर्चा करून शिफारस करणे व असा अहवाल प्रत्येक स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून प्राप्त करून घेणे.

आ. जिल्ह्यातील पर्यावरणाचा -हास झालेल्या नैसर्गिक संसाधनांचे सर्वेक्षण करून अशा संसाधनांच्या संवर्धनासाठी शासनास शिफारस करणे व शासनाच्या मान्यतेने उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीसाठी संनियंत्रण करणे.

इ. जिल्हा स्तरावर पर्यावरण दिन, वसुंधरा दिन, जलसाक्षरता दिवस, ओझोन संरक्षण दिवस, वेट लॅण्ड कॉन्झर्व्हेशन दिवस, वृक्षारोपण मोहीम, प्लॅस्टिक निर्मूलन मोहीम, प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या बंदीबाबत जनजागृती, शाळा-कॉलेजांमध्ये पर्यावरण शिक्षण व जनजागृती स्पर्धा व कार्यक्रम इत्यादी राबविण्यासाठी कृती आराखडा तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे.

ई. पर्यावरण विभागामार्फत जिल्ह्यात कार्यरत असलेल्या योजनांच्या योग्य त्या अंमलबजावणीसाठी, विभागामार्फत योजनानिहाय वा एकत्रित स्वरूपात निर्गमित सुचनानुसार कार्यवाही करणे.

उ. जिल्ह्यात नव्याने प्रस्थापित होणा-या विकास प्रकल्पासाठी तयार करण्यात येणा-या “पर्यावरण आघात मूल्यांकन अहवाल” व “जनसुनावणी” बाबत संबंधित प्रादेशिक अधिकारी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांनी समितीस सुचित करावेत. यानुसार समितीने आपली मते जनसुनावणी दरम्यान आवश्यकतेनुसार विहित कार्यपध्दतीने नोंदवावी.

च. सद्यःस्थितीत अस्तित्वात असलेल्या विकास योजना/प्रकल्पांमुळे होणा-या जिल्ह्यातील पर्यावरण -हासांवर उपाययोजना शासनास सुचविणे व शासनाच्या निर्देशानुसार त्यावर अंमलबजावणी करणे.

छ. पर्यावरण संरक्षण कायदा, १९८६ अंतर्गत निर्गमित करण्यात आलेल्या अधिसूचना क्र. एसओ-३९४ (ई), दिनांक १६ एप्रिल १९८७ अन्वये जिल्हाधिकारी यांना प्रदान केलेले अधिकार जिल्हाधिकारी समितीचे अध्यक्ष या नात्याने जिल्हा स्तरावर पर्यावरण संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी आवश्यकतेनुसार वापरतील. तसेच पर्यावरण -हासास कारणीभूत ठरत असलेल्या / ठरणा-या घटकांवर / संस्थांवर या कायद्यान्वये प्राप्त अधिकारांनुसार, समितीचे अध्यक्ष कारवाई करतील किंवा कारवाई करण्यासाठी शासनाच्या पर्यावरण विभागास शिफारस करतील.

ज. समिती पर्यावरण -हासाबाबत प्राप्त होणा-या तक्रारींची स्थानिक पातळीवर त्वरीत दखल घेईल व त्यासाठी आवश्यक ती कारवाई संबंधित यंत्रणेच्या माध्यमातून करेल.

ब) पश्चिम घाट विकास कार्यक्रमांतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण विषयक जाणीवा रुजवून त्या समृद्ध करण्यासाठी विशेष इको-क्लब मार्फत अमलबजावणी.

देशातील डोंगराळ प्रदेशाच्या विकासास वालना देण्यासाठी राष्ट्रीय विकास मंडळाच्या शिफारशीनुसार १९७४-७५ या वर्षापासून महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू, केरळ व गोवा या राज्यामध्ये पश्चिम घाट विकासाचा केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे. ज्या तालुक्यातील किमान २० टक्के क्षेत्र ६०० मीटर उंचीवर किंवा त्यापेक्षा जास्त उंचीवर आहे अशा क्षेत्राचा पश्चिम घाट क्षेत्रात समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यानुसार राज्याच्या १२ जिल्ह्यातील ६३ पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

या कार्यक्रमांतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये तालुक्यांमध्ये पर्यावरण विषयक जाणीवा रुजवून त्या समृद्ध करण्यासाठी पश्चिम घाट क्षेत्रामध्ये विशेष इको-क्लब मार्फत अमलबजावणी करण्यास शा.नि. क्र. पघावि-२०१०/प्र.क्र. ३१/२०१०/तां.क. ४, दिनांक २८.१०.२०१० अन्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

५. सरदार सरोवर प्रकल्पांतर्गत पर्यावरण संरक्षण उपाययोजनांसाठी संनियंत्रण कक्ष -

केंद्र शासनाने स्थापित केलेल्या नर्मदा पाणी लवादाच्या सन १९७९ च्या पाणी व वीज वाटप निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध यंत्रणांची स्थापना करण्यात आली होती. याअंतर्गत सरदार सरोवर प्रकल्पाचा पर्यावरणावर होणारा परिणामांचा विचार करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या नर्मदा संनियंत्रण प्राधिकरणात केंद्रीय पर्यावरण व वन मंत्रालयीन सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली पर्यावरण उपदलाची स्थापना करण्यात आली. या उपदलाच्या ४० व्या बैठकीत पर्यायी वृक्ष लागवड, लाभक्षेत्र विकास, मत्स्य संवर्धन, आरोग्य विषयक बाबी यासारख्या पर्यावरणाशी संबंधित प्रकल्पांतर्गत बाबींवर त्या त्या प्रशासकीय विभागांमार्फत केल्या जाणा-या कार्यवाहीची समन्वयन करण्यासाठी पर्यावरण संनियंत्रण कक्षाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

सन २००७-०८ या वर्षापासून पर्यावरण विभागात सरदार सरोवर प्रकल्पांतर्गत पर्यावरणदृष्ट्या संरक्षण उपाययोजना करण्याच्या कामाचे संनियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरण संनियंत्रण कक्षाची स्थापना करण्यात आली. या कक्षात तात्पुरती तीन पदे- प्रकल्प अधिकारी, तांत्रिक सहाय्यक, डेटा एन्ट्री ऑपरेटर - निर्माण करण्यात आली आहेत.

संनियंत्रण कक्षाची कार्ये -

१) सरदार सरोवर प्रकल्पांशी संबंधित सर्व प्रशासकीय विभाग व त्यांच्या क्षेत्रीय यंत्रणेबरोबर समन्वय.

२) प्रकल्प कृती आराखडयाप्रमाणे वेळोवेळी करण्यात येत असलेल्या कामांच्या प्रगतीचा आढावा घेवून संबंधित विभाग, पर्यावरण विभाग व केंद्र शासनास सादर करणे.

३) प्रत्यक्ष प्रकल्पस्थानास भेटी देवून भौतिक प्रगतीचा/परिस्थितीचा अहवाल सादर करणे.

४) प्रकल्पाशी संबंधित केंद्रीय स्तरावरील राज्य स्तरावरील बैठकांचा समन्वय.

६. वातावरणीय बदल -

जागतिक स्तरावर वातावरणीय बदलासंबंधी होत असलेल्या कार्यवाहीस अनुसरून महाराष्ट्र राज्यात वातावरणीय बदलाच्या होणा-या परिणामांच्या अनुषंगाने विविध उपाययोजना राबवण्यात येत आहेत. राज्य शासनाने वातावरणीय बदलांमुळे उद्भवणा-या समस्यांयना सामोरे जाण्यासाठी **The Energy and Resources Institute (TERI)** या संस्थेबरोबर सामंजस्य करार करून सविस्तर कृती आराखडा तयार केला. यात सन २०३०, २०५० व २०७० या कालखंडामध्ये संभाव्य वातावरणाच्या बदलांमुळे कृषी, जलस्रोत, तटीय क्षेत्र, जलसंपदेवर अवलंबून जीवनशैली या उभय स्त्रोतासह जैवविविधता आपत्ती व्यवस्थापन, वने व जैव विविधतेवर होणारा संभाव्य परिणाम व त्सासाठी करावयाच्या उपाययोजनांचा समावेश आहे.

सदर कृती आराखड्यातील ५० शिफारशीपैकी एकूण १४ शिफारशींचा समावेश करून महाराष्ट्र राज्याचे वातावरणीय बदल अनुकूलन धोरण दि. १०/१०/१७ रोजी मा. मंत्रिमंडळ बैठकीत मंजूर झालेले असून दि. २५/१०/१७ रोजी त्या बाबतचा शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आलेला आहे. पर्यावरण विभागाने ऊर्जा, वने, कृषि, जलसंपदा, ग्राम विकास, नगर विकास, आपत्ती व्यवस्थापन व आरोग्य अशा ८ विभागांकरिता विभागनिहाय कृती आराखडे तयार केले असून ते संबंधित विभागांना सादर करण्यात आले आहेत. या विभागनिहाय कृती आराखड्यात धोरणांमध्ये दिलेल्या संबंधित विभागाच्या शिफारशींचे मूल्यामापन (Cost benefit analysis) केले गेले आहे. इतर संबंधित विभागांना त्यांचे वातावरणीय बदल आराखडा, धोरण आणि कृती तयार करण्याकरता सातत्यपूर्ण मदत पुरविण्यात येत आहे.

अर्थसंकल्पीय अधिवेशन २०१८ मध्ये विभागाने लोक प्रतिनिधीसाठी वातावरणीय बदल या विषयावर एक कार्यशाळा आयोजित केली होती. तदनंतर मा. सभापती, महाराष्ट्र विधान परिषद व मा. अध्यक्ष, विधान सभा, यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र राज्य विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांची संयुक्त तदर्थ समिती गठीत करण्यात आली. यात मा. मंत्री (पर्यावरण व वातावरणीय बदल) व मा. राज्यमंत्री यांचे समवेत ११ विधान सभेचे सदस्य व ४ विधान परिषदेच्या सदस्यांचा समावेश आहे. महाराष्ट्र शासनाने मे २०१९ मध्ये केंद्रीय पर्यावरण, वने व हवामान बदल मंत्रालयाद्वारे प्रदान केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार विद्यमान कृती आराखडा अद्ययावत करण्याचा निर्णय घेतला असून कृती आराखडा अद्ययावत करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

सदर कृती आराखड्यात परिवहन, आदिवासी विकास, आणि उद्योग या विभागांचा अनुकूलन (adaptation) व उपशमन (mitigation) उपाययोजनांच्या अनुषंगाने संभाव्य योगदान लक्षात घेता नव्याने समावेश करण्यात आलेला आहे. सदर आराखड्यात केंद्र शासनाने अलीकडेच नव्याने निर्गमित केलेले राष्ट्रीय कटीबंधता योगदान (nationally determined contributions NDC) ध्येयधोरणे विचारात घेण्यात येत आहेत. याखेरीज तालुका स्तरावरील vulnerability चा अभ्यास आणि नॅशनल क्लिंज प्लॅन २०१९ च्या अनुषंगाने महाराष्ट्राची ध्येयधोरणे कशी असावीत याचा अभ्यास समाविष्ट करण्यात येत आहे. याबाबतचा अभ्यास करणारे महाराष्ट्र हे देशातले पहिले राज्य आहे.

वातावरणीय बदलास सामोरे जाण्यासाठी केंद्र शासनाने सन २००८ मध्ये वातावरणीय बदल कृती आराखडा तयार केलेला असून यात एकूण आठ मिशनचा समावेश आहे. या आठ मिशनपैकी **Mission on Strategic Knowledge for Climate Change** च्या अनुषंगाने माहे मे २०१९ पासून स्टेट नॉलेज मॅनेजमेंट सेंटर ऑन क्लायमेट चेंज (एस.के.एम. सी.

सी. सी.) पर्यावरण विभागात कार्यरत आहे. सदर केंद्रांस केंद्रीय विज्ञान व तंत्रज्ञान मंत्रालयाकडून (Department of Science and Technology) पाच वर्षांच्या निधीकरता मंजूरी मिळाली आहे. सदर केंद्रांतर्गत विभागाकडे वातावरणीय बदल विषयाच्या अनुषंगाने असलेल्या नवीनतम माहिती संकलित करणे तसेच संबंधित माहितीची देवाण घेवाण करणे, धोरणात्मक निर्णय घेणारी यंत्रणा, यासंबंधीच्या नवीन संशोधनासाठी राज्यातील संशोधन संस्थांना प्रोत्साहन देणे, समाजातील विविध स्तरातील संबंधित विभाग / यंत्रणा भागधारक यांच्यात वातावरणीय बदलाच्या अनुषंगाने जनजागृती करणे, क्षमता बांधणी करणे, आणि वातावरणीय बदल सविस्तर कृती आराखडा अद्यावत करून घेणे हि एस. के. एम. सी. सी. सी. ची प्रमुख उद्दिष्ट्ये आहेत.

वरील उद्दिष्ट्यांच्या अनुषंगाने राज्य शासनाच्या विविध विभाजनसोबत समन्वय साधून विविध प्रकारची माहिती आणि विदा एकत्रित करण्यात येत आहे. वर्षभरात ८ वेबिनार आयोजित करण्यात आले. आय आय टि बॉम्बे, टी आय एफ आर, नीरी यासारख्या अग्रगण्य संस्थासोबत संशोधन आणि जनजागृती यासाठी समन्वय साधण्याचे काम सुरु आहे. पर्यावरण विभागाच्या कार्यालयाचे कार्बन फूटप्रिंट मॅपिंग हा प्रकल्प एस. के. एम. सी. सी. सी. ने पूर्ण केला आहे. यामुळे प्रशासनाचा कार्बन फूटप्रिंट कमी करण्यास मदत होईल. वातावरणीय बदलासंबंधित माहिती प्रसारणाकरिता एस. के. एम. सी. सी. सी. चे संकेतस्थळ विकसित करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

७. पर्यावरण सेवा योजना -

राज्यातील विद्यार्थ्यांमध्ये लहानपणीच पर्यावरण संवर्धनाची बीजे बिंबवण्यासाठी व पर्यावरणपूरक संवेदनशील भावी पिढीच्या निर्मितीसाठी, पर्यावरण शिक्षण निसर्गाच्या सान्निध्यात जाऊन प्रत्यक्ष कृतीच्या आधारे मुलांना समजावून सांगण्याच्या उद्देशाने माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये पर्यावरण सेवा योजना राबविण्याचा निर्णय राज्य मंत्रिमंडळाने घेतला आहे. सन २०११-१२ या आर्थिक वर्षात सदर योजना पहिल्या टप्प्यामध्ये पुणे, सोलापूर, अमरावती, यवतमाळ, औरंगाबाद, जालना, नागपूर, चंद्रपूर, नाशिक, जळगांव, रत्नागिरी व ठाणे या बारा जिल्ह्यांमधील एकूण पन्नास इच्छुक माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये राबविण्यात येणार आहे. केंद्रीय पर्यावरण व वन मंत्रालयामार्फत सेंटर फॉर एक्सलन्स म्हणून नियुक्त केलेले पर्यावरण शिक्षण केंद्र (CEE) पुणे ही संस्था राज्यस्तरीय संनियंत्रण संस्था म्हणून या योजनेसाठीची अंमलबजावणी करत आहे. निसर्ग व मानव यातील नातेसंबंध समजून घेऊन स्थानिक पर्यावरणाशी निगडित विविध समस्या प्रत्यक्ष सहभागाने समजावून घेऊन स्थानिक पातळीवर नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनाबाबत स्थानिक लोकांच्या सहभागाने प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम राबवण्यासाठी ही योजना उपयुक्त ठरणार आहे.

वर्ष २०२०-२१ दरम्यान पर्यावरण सेवा योजना अंतर्गत ५० पर्यावरण सेवा योजना गट कार्यरत आहेत. कोरोनामुळे उभदवलेल्या परिस्थितीत स्थानिक विद्यार्थी मोबाईलद्वारे ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून योजनेचे कार्य प्रगतिपथावर आहे. या साठी शाळा निहाय Whatsapp गट बनविण्यात आले आहेत. अतिदुर्गम भागातील शाळांना ऑनलाईन सहभाग नोंदविणे अवघड आहे. या भागातील विद्यार्थ्यांना फोनच्या माध्यमातून कृती उपक्रम मार्गदर्शन सुरु आहे. शाळांना आवश्यक निधी शाळा सुरु झाल्यानंतर निर्गमित करण्याचे प्रस्तावित आहे. यासाठी पर्यावरण सेवा योजना प्रस्तावानुसार ५० शाळांसाठी शासन निर्णय क्रमांक ईएनव्ही २०१०/प्र.क्र. ८/ तां. क. ३ १४ जानेवारी २०१९ नुसार पर्यावरण सेवा योजना अंमलबजावणी निधी ९८ लाख ३० हजार इतका निधी देणे अनिवार्य आहे.

८. माझी वसुंधरा अभियान.

पर्यावरणातील वातावरणीय बदलांचे महत्व लक्षात घेता, पर्यावरण विभागाचा “पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग” असा नामबदल करण्यात आला आहे. निसर्गाशी असलेली कटिबद्धता निश्चित करण्यासाठी पृथ्वी, वायू, जल, अग्नी आणि आकाश या निसर्गाशी संबंधित पंचतत्वावर पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग कार्य करीत आहे.

२. पर्यावरणाचे जतन, संवर्धन व संरक्षण करण्यासाठी “माझी वसुंधरा (माय अर्थ)” हा अभिनव उपक्रम विभागाने हाती घेतला आहे. जो निसर्गाच्या “पंचमहाभूते” नावाच्या पाचही घटकांवर लक्ष केंद्रित करतो. त्यात भूमी(जमीन), जल (पाणी), वायू (हवा), अग्नी (ऊर्जा), आकाश (संवर्धन) यांचा समावेश आहे. या उपक्रमातून वातावरणीय बदल आणि पर्यावरणाच्या समस्यांबद्दल नागरिकांना जागरूक करून त्यांना पर्यावरणाच्या सुधारणेप्रती प्रयत्न करता येतील. त्यातून राज्याच्या शाश्वत विकासाप्रति प्रयत्न केले जातील.

३. माझी वसुंधरा अभियान :

३.१ पृथ्वी, वायू, जल, अग्नी आणि आकाश या निसर्गाशी संबंधित पंचतत्वावर आधारित “माझी वसुंधरा अभियान” राज्यामध्ये दिनांक २ ऑक्टोबर, २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत नागरी स्थानिक संस्था व ग्राम पंचायती या स्थानिक संस्थांची पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणा-या योजना प्रभावीपणे व मिशन मोड पध्दतीने राबविण्याची स्पर्धा घेण्यात येते.

३.२ निसर्गाच्या पंचतत्वावर आधारित पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणा-या विविध शासकीय योजना/ कार्यक्रम/ उपाय एकत्रित करून त्या प्रभावीपणे व मिशन मोड पध्दतीने राबविण्यासाठी इंडिकेटीर स्वरूपात असलेली टूलकिट तयार करून दिली जाते. ज्यामध्ये त्यांनी केलेल्या कामाचे मुल्यमापन करण्यासाठी गुण ठेवलेले असतात. या टूलकिटनुसार विविध उपाययोजना स्थानिक संस्थांमध्ये एप्रिल ते मार्च या एक वर्षाच्या कालावधीत राबवावयाच्या आहेत.

३.३ स्थानिक संस्थांनी एप्रिल ते मार्च या कालावधीत केलेल्या कामाची माहिती एम. आय. एस. स्वरूपात माझी वसुंधरा अभियानाच्या वेब पोर्टलवर भरावयाची आहे. स्थानिक संस्थांनी भरलेल्या एम. आय. एस. चे त्रयस्त यंत्रणेमार्फत डेस्कटॉप मुल्यमापन करण्यात येते.

३.४ डेस्कटॉप मुल्यमापनात गुणानुक्रमे चांगली कामगिरी करणा-या स्थानिक संस्थांचे मुल्यमापन त्रयस्त यंत्रणेमार्फत संबंधित स्थानिक संस्थेमध्ये प्रत्यक्ष भेट देवून करण्यात येते.

३.५ डेस्कटॉप असेसमेंट व फिल्ड असेसमेंट मधील प्राप्त होणा-या गुणांच्या आधारे उच्चतम कामगिरी करणा-या स्थानिक संस्थांची विजेते म्हणून निवड करून या स्थानिक संस्थांचा सन्मान जागृतीक पर्यावरण दिनी म्हणजे दिनांक ५ जून रोजी करण्यात येतो.

४. माझी वसुंधरा अभियान १.०(२०२०-२१)

४.१ माझी वसुंधरा अभियानाच्या पहिल्या वर्षात राज्यामधील ६८६ स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी (अमृत शहरे ४३, नगरपरिषदा २२२, नगरपंचायती १३० व ग्रामपंचायती २९१) नोंदणी करून हे अभियान दिनांक २ ऑक्टोबर, २०२० ते दिनांक १५ एप्रिल, २०२१ या कालावधीत राबविण्यात आले आहे. या अभियानात निसर्गाशी संबंधित पंचतत्वावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी केलेल्या कामांचे मुल्यमापन करण्यासाठी १५०० गुण ठेवण्यात आले होते.

४.२ माझी वसुंधरा अभियानात स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी अभियान कालावधीत केलेल्या कामाचे मुल्यमापन (डेस्कटॉप मुल्यमापन) दिनांक १६

एप्रिल, २०२१ ते ३१ मे, २०२१ या कालावधीत त्रयस्त यंत्रणेमार्फत करण्यात आले. कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे संबंधित स्थानिक संस्थेमध्ये प्रत्यक्ष जावून मुल्यमापन करणे शक्य नसल्याने या डेस्कटॉप मुल्यमापनामध्ये ज्या स्थानिक संस्था सर्वातम उरल्या त्या स्थानिक संस्थांचे आभासी मुल्यमापन (Virtual Assessment) विभागांतर्गत गठित समिती मार्फत करण्यात आले. या दोन्ही मुल्यमापनातील एकूण गुणांच्या आधारे ६ अमृत शहरे, ६ नगर परिषदा, ५ नगरपंचायती, ५ ग्राम पंचायती असे २२ विजेते घोषित करून सर्व विजेत्यांसोबत विभागीय व जिल्हास्तरांवरील अधिका-यांचा पर्यावरण दिनी म्हणजे, दिनांक ५ जून, २०२१ रोजी आयोजित माझी वसुंधरा अभियान सन्मान सोहळ्यात सन्मानित करण्यात आले आहे.

४.३ माझी वसुंधरा अभियान १.० मधून झालेले सकारात्मक बदल :

- या अभियानांतर्गत २१.९४ लाख झाडे लावण्यात आली. आरेतील जंगलाच्या ४ पट झाडे या उपक्रमाद्वारे राज्यभरात लावण्यात आली.
- १६५० हरित क्षेत्रांची निर्मिती शहरात व गावांमध्ये करण्यात आली. तसेच, २३७ जुनी हरित क्षेत्रे पुनर्जीवित करण्यात आली.
- माझी वसुंधरा अभियानांतर्गत शास्त्रीय पध्दतीने ओल्या कच-याचे विलगीकरण, वर्गीकरण व त्यावर उपचार करण्यात आले. त्यामुळे, १०,६६३ टन कंपोस्ट खत दर महिन्याला तयार करण्यात आले. ज्याद्वारे ६३,९८२.५ टन कार्बन डायऑक्साईडचे सेक्वेस्ट्रेशन करण्यात आले.
- माझी वसुंधरा अभियानांतर्गत स्थानिक संस्थांना रेन वॉटर हार्वेस्टिंग आणि पर्कोलेशन या प्रक्रियांचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन दिले गेले. त्याचा परिणाम म्हणून, जवळपास ६ हजार जुन्या इमारती व ३.५ हजार नवीन इमारतींनी रेन वॉटर हार्वेस्टिंग सिस्टीमचा अवलंब केला, त्याच बरोबर सुमारे पंधराशे रेन वॉटर पर्कोलेशन स्थाने तयार करण्यात आली. या प्रयत्नांमुळे ११,१४५ दशलक्ष लिटर पाणी संवर्धन क्षमता तयार करण्यात आली आहे.
- सहभागी संस्थांनी राज्यातील ७७५ जल संस्था स्वच्छ करण्याचे काम पार पाडले.
- अभियानादरम्यान १२.२३ लाख एलईडी बल्ब तसेच ७० हजार सोलर लाईट्स लावण्यात आले. ज्यामधून १.४ लाख युनिट वीज वाचवण्यास मदत झाली आहे.
- ग्रामीण भागात अभियानादरम्यान ७३६ बायोगॅस प्लॉट व ७०१ सोलर पंप बसवण्यात आले. ज्यामुळे, जवळपास ३२.५ टन कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन कमी झाले.
- माझी वसुंधरा अभियानामुळे पहिल्याच वर्षात ३,७०,९७८ टन कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन कमी झाले.

५. माझी वसुंधरा अभियान २.० (२०२१-२२)

५.१ माझी वसुंधरा अभियान २.० ची सुरवात पर्यावरण दिना दिवशी म्हणजे दिनांक ५ जून, २०२१ रोजी करण्यात आली. या अभियानात दुस-या वर्षात नोंदणी करण्यासाठी (१) अमृत, (२) नगर परिषद, (३) नगर पंचायत, (४) ग्राम पंचायत ०१ व (५) ग्राम पंचायत ०२ असे ०५ गट ठेवण्यात आले होते. माझी वसुंधरा अभियान २.० मध्ये ४०६ नागरी स्थानिक संस्था व ११,५६२ ग्राम पंचायतींनी नोंदणी केली होती. अशा प्रकारे या वर्षी या अभियानामध्ये एकूण ११,९६८ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात स्थानिक संस्था सहभागी झाल्या होत्या.

५.२ या अभियानांतर्गत स्थानिक संस्थांना काम करण्यासाठी दिनांक १६ एप्रिल, २०२१ ते दिनांक ३१ मार्च, २०२२ एवढा कालावधीत देण्यात आला

होता. दिनांक १ एप्रिल ते ३० एप्रिल, २०२२ या कालावधीत स्थानिक संस्थानी केलेल्या कामाचे डेस्कटॉप असेसमेंट त्रयस्त यंत्रणे मार्फत करण्यात आले. तर, दिनांक १ मे, ते ३१ मे २०२२ या कालावधीत फिल्ड असेसमेंट त्रयस्त यंत्रणे मार्फत करण्यात आले.

५.३ या दोनही मुल्यमापनातील एकूण गुणांच्या आधारे राज्यस्तरांवरील व विभागस्तरावरील विजेते घोषित करून सर्व विजेत्यांसोबत विभागीय व जिल्हास्तरावरील अधिकां-याना पर्यावरण दिनी म्हणजे, दिनांक ५ जून, २०२२ रोजी आयोजित माझी वसुंधरा अभियान सन्मान सोहळ्यात सन्मानित करण्यात आले आहे.

५.४ माझी वसुंधरा अभियान २.० मधून झालेले सकारात्मक बदल :

- या अभियानांतर्गत १५८.९४ लाख झाडे लावण्यात आली.
- १५,८३५ हरित क्षेत्रांची निर्मिती शहरात व गावांमध्ये करण्यात आली. तसेच जुनी हरित क्षेत्रे पुनर्जीवित करण्यात आली.
- माझी वसुंधरा अभियानांतर्गत स्थानिक संस्थांना रेन वॉटर हार्वेस्टिंग आणि पर्कोलेशन या प्रक्रियांचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन दिले गेले. त्याचा परिणाम म्हणून, जवळपास जुन्या व नवीन इमारतींनी रेन वॉटर हार्वेस्टिंग सिस्टीमचा अवलंब केला, त्याचबरोबर अनेक रेन वॉटर पर्कोलेशन स्थाने तयार करण्यात आली. या प्रयत्नांमुळे ११४.२० कोटी लिटर पाणी संवर्धन क्षमता तयार करण्यात आली आहे.
- अभियानादरम्यान ४९.५६ लाख एलईडी बल्ब अभियान कालावधीत बसवण्यात आले.
- तसेच ३.३७ लक्ष्य सोलर लाईट्स लावण्यात आले.
- एकूण ८० इमारतींनी हरीत इमारत हा सन्मान प्राप्त केला आहे.
- जनजागृती करीता एकूण ८३६,०३८ जनजागृती करीता कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.
- माझी वसुंधरा २.० अंतर्गत एकूण ८० हजार टन कार्बन शोषून घेण्यात आला. व १२.५० टन कार्बन निर्माण न होण्याकरिता प्रयत्न झाले.
- झाडांची लागवड व निगा राखल्याने एकूण ८०,७५२.५१ टन कार्बन उत्सर्जन कमी झाले.
- माझी वसुंधरा अभियाना अंतर्गत केलेल्या विविध उपक्रमांमुळे थेट विजेचा वापर टाळल्याने १५४,०६५.९८ टन कार्बन उत्सर्जन कमी झाले.
- कार्बन उत्सर्जनात ३.७० लाख टनांनी घट झाल्याने हा परिणाम माझी वसुंधरा १.० च्या मूल्यापेक्षा २.५९ पट जास्त आहे.

६. माझी वसुंधरा अभियान ३.० (२०२२-२३)

६.१ पृथ्वी, वायू, जल, अग्नी, आणि आकाश निसर्गाशी संबंधित या पंचतत्वांवर आधारित “माझी वसुंधरा अभियान ३.०” ची सुरुवात दिनांक १३ जून, २०२२ रोजी झाली. या अभियानांतर्गत कामाची अंमलबजावणी करण्यासाठी स्थानिक संस्थांना दिनांक १ एप्रिल, २०२२ ते दिनांक ३१ मार्च, २०२३ पर्यंतचा कालावधी मिळणार आहे. त्यानुसार, माझी वसुंधरा अभियान ३.० अंतर्गत राज्यामधील एकूण १६,८२९ स्थानिक संस्थांनी नोंदणी केली असून (नागरी संस्था ४११ + ग्राम पंचायती १६३९८), या स्थानिक संस्थांचा लोकसंख्या निहाय ११ गट करण्यात आले आहेत.

६.२ सदर अभियानाचा कालावधी दिनांक १ एप्रिल, २०२२ ते दिनांक ३१ मार्च, २०२३ असा राहिल. या अभियानांतर्गत स्थानिक स्वराज्य संस्थेने केलेल्या कामाचे डेस्कटॉप मुल्यमापन दिनांक ६ एप्रिल, २०२३ ते दिनांक

३१ एप्रिल, २०२३ या कालावधीत करण्यात येईल व डेस्कटॉप मुल्यमापनात यशस्वी ठरलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे फिल्ड असेसमेंट दिनांक २ मे, २०२२ ते ३१ मे, २०२२ या कालावधीत त्रयस्त यंत्रणेमार्फत करण्यात येईल व त्याचा निकाल जागतिक पर्यावरण दिनी म्हणजे दिनांक ५ जून, २०२१ रोजी जाहिर करून बक्षिस वितरण करण्याचे नियोजित आहे.

९. इको सेन्सिटीव्ह क्षेत्र

महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण दि. १७.०१.२००१ च्या केंद्र शासनाच्या अधिसूचनेनुसार पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्रातील माथेरान हे थंड हवेचे ठिकाण केंद्र शासनाच्या दिनांक ०४.०२.२००३ च्या आदेशाद्वारे पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

या क्षेत्रांमध्ये पर्यावरण विषयक बाबींचे नियमन करण्यासाठी उच्चस्तरीय संनियंत्रण समितीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. नगर विकास विभागामार्फत या क्षेत्रातील विकासाचे नियमन करण्यासाठी झोनल व सब-झोनल मास्टर प्लान तयार करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. तसेच या क्षेत्रासाठी पर्यटन आराखडा तयार करण्याचे काम पर्यटन विभागामार्फत करण्यात येत आहे.

१०. राष्ट्रीय नदी कृती योजना-

(१) राष्ट्रीय नदी देशातील कृती योजनेतर्गत प्रमुख नद्यांच्या प्रदूषित पट्ट्यांचे शुध्दीकरण करण्याकरिता केंद्र शासन पुरस्कृत राष्ट्रीय नदी कृती योजना राबविण्यात येत आहे.

(२) नद्यांचे प्रदुषण मुख्यत्वे करून शहरी सांडपाण्यामुळे होत असल्याने नदीच्या काठावरील शहरांचे सांडपाणी योग्य प्रकारे प्रक्रिया करून विल्हेवाट लावणे हा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे. त्याशिवाय या योजनेत नदी घाट विकास, स्मशानभूमी, स्वच्छतागृहे व नदीकाठी वनीकरणे व सुशोभिकरणांचा समावेश करण्यात आला आहे.

(३) राष्ट्रीय नदी कृती योजना ही केंद्र शासन पुरस्कृत योजना असून दहाव्या पंचवार्षिक योजनेनुसार यातील ७० टक्के खर्च केंद्र व ३० टक्के राज्य शासन/संबंधीत महानगरपालिका यांनी करावयाचा आहे. या योजनेतर्गत त्र्यंबकेश्वर, नाशिक, कराड, नांदेड, सांगली, प्रकाशा (शहादा), कोल्हापूर या शहरांची कामे पूर्ण झालेली आहेत.

(४) सन २०१५-१६ मध्ये पुणे शहरातील मुळा-मुठा नदी संवर्धनासाठी केंद्र शासनाने रु. ९९०.२६ कोटीचा प्रस्ताव मंजूर केलेला आहे. सदर प्रकल्पासाठी खर्चाचा केंद्र शासनाचा रु. ८४१.७२ कोटी (८५ %) व पुणे महानगरपालिकेचा रु. १४८.५४ कोटी (१५ %) हिस्सा आहे. मुळा मुठा नदी संवर्धनाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

(५) राष्ट्रीय नदी संवर्धन योजनेतर्गत नागपूर महानगरपालिकेच्या नाग नदीचा रु. २४१२.६४ कोटी रुपयाच्या प्रस्तावास दि. ११.११.२०१९ रोजी मान्यता दिलेली आहे. सदर प्रकल्पासाठी खर्चाचा केंद्र शासन, राज्य शासन व नागपूर महानगरपालिका यांचा हिस्सा अनुक्रमे ६०:२५:१५ असणार असून तो प्रत्येकी रु. १४४७.५८ कोटी रु. ६०३.१६ कोटी व रु. ३६१.८९ कोटी इतका आहे. सदर प्रस्तावाबाबत अंतिम मान्यता व निधी वितरण केंद्र शासनाकडे प्रलंबित आहे.

१० (अ) राज्य नदी संवर्धन योजना

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण-२०११/प्र.क्र.२५/तां.क.१ दिनांक १ मार्च, २०१४ अन्वये राज्य नदी संवर्धन योजना तयार करण्यात आली आहे. या योजनेतर्गत शहारातून/गावातून निघणारे सांडपाणी नदीत ज्या ठिकाणी सोडले जाते तेथून गोळा करणे, अडविणे, वळविणे व सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा तयार करणे ही मुख्य कामे अंतर्भूत आहेत. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा प्रकल्प क्षेत्रातील किंवा जवळील शेती, उद्योग, बाग-बगीचे इत्यादींमध्ये पुनर्वापर व पुनर्चक्रण शक्य होण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा/सुविधा/व्यवस्था इत्यादी उभारण्यात येईल, जेणेकरून मिळणा-या प्रकल्पाच्या देखभालीचा खर्च भागविणे शक्य होईल. या योजनेत, नदीच्या जवळील भागात कमी किंमतीची स्वच्छतागृहे बांधणे, नदी घाट विकास, नदी काठाची धूप रोखण्यासाठी उपाययोजना आणि शास्त्रीय पध्दतीने नागरी घनकचरा व्यवस्थापन व विल्हेवाट ही कामे अंतर्भूत आहेत. सदर योजनेतर्गत नदी काठावरील ड वर्ग महानगरपालिका आणि सर्व नगरपालिका/नगरपरिषदांमधील १५,००० लोकसंख्या असलेल्यासाठी शासनाचा हिस्सा ८० टक्के तर संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा हिस्सा २० टक्के असेल. ज्या स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रक्रिया केलेले सांडपाणी शेती, उद्योग व इतर प्रयोजनासाठी पुनर्चक्रण पुनर्वापर पध्दतीने करतील अशा योजनांमध्ये शासनाचा हिस्सा ९० टक्के पर्यंत असेल. या योजनेअंतर्गत, प्रकल्पाच्या तांत्रिक छाननीनंतर शासनाच्या मान्यतेपूर्वी समितीकडे शिफारस करण्यात येईल.

२. सदर योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ या वर्षात गोदावरी नदी, मोसम नदी, उल्हास नदी व अमरावती नदी या ४ नद्यांच्या नदी संवर्धन प्रस्तावांना प्रशासकीय मान्यता दिली आहे. सदर ४ नद्यांसाठी राज्य शासनाचा हिस्सा ३८ कोटी इतका आहे, तसेच सन २०२१-२२ मध्ये चुडामणी नदी संवर्धनाच्या प्रस्तावास मान्यता देण्यात आलेली आहे. त्यापैकी गोदावरी नदी-नांदेड, मोसम नदी - मालेगाव व चुडामणी नदी-वरुड यांना सन २०२१-२२ मध्ये रु. १९.५० कोटी इतका निधी वितरीत केलेला आहे.

११. राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना :-

केंद्रीय पर्यावरण वने व जलवायू परिवर्तन मंत्रालयाने त्यांच्या नॅशनल प्लॅन फॉर कॉन्झर्वेशन ऑफ अँक्वेटीक इकोसिस्टी (NPCA) या केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत राज्यातील तलाव, सरोवर व मोठे जलाशय यांचे पर्यावरणीयदृष्ट्या संवर्धन करण्यासाठी योजना राज्यांतर्गत राबविण्यात येत आहे. योजनेअंतर्गत शहरी व निमशहरी भागातील प्रदुषित व पर्यावरणीय दृष्ट्या दर्जा खालावलेल्या तलावांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यात येते. कोराडी नागपूर व धर्मवीर संभाजी तलाव, सोलापूर येथील तलाव संवर्धन प्रकल्प सदर योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने मंजूर केले आहेत.

केंद्र शासनाच्या पर्यावरण, वने व जलवायू परिवर्तन विभागाने रुपये ४३.९६ कोटीच्या कोराडी तलावाच्या संवर्धनाच्या कामास मान्यता दिली आहे. त्याअंतर्गत ६० % केंद्र शासनाचा व ४० % महानिर्मिती कंपनीचा सहभाग असून सदर मान्यतेनुसार केंद्र शासनाचा हिस्सा रुपये २६.२१ कोटी व राज्य शासनाच्या वतीने महानिर्मिती कंपनीचा सहभाग रुपये १७.४८ कोटी इतका आहे. कोराडी तलाव, नागपूर संवर्धनासाठी केंद्र शासनाकडून आतापर्यंत रु. २२ कोटी इतका निधी वितरित झालेला असून सदर निधी पर्यावरण विभागामार्फत नागपूर मेट्रोपोलिटन रिजनल डेव्हलपमेंट अथॉरिटी (NMRDA) यांना वितरीत करण्यात आलेला आहे.

* केंद्र शासनाच्या पर्यावरण, वने व जलवायू परिवर्तन विभागाने रुपये १२.२१ कोटीच्या धर्मवीर संभाजी तलावाच्या संवर्धनाच्या कामास मान्यता

दिली आहे. त्याअंतर्गत ६० % केंद्र शासनाचा व ४०% सोलापूर महानगरपालिकेचा सहभाग असून सदर मान्यतेनुसार केंद्र शासनाचा हिस्सा रुपये ७,३२,६७,८००/- व राज्य शासनाच्या वतीने सोलापूर महानगरपालिकेचा सहभाग रुपये ४,८८,४५,२००/- इतका आहे. धर्मवीर संभाजी तलाव, सोलापूर संवर्धनासाठी केंद्र शासनाकडून आतापर्यंत रु. ६.६६ कोटी इतका निधी वितरित झालेला असून सदर निधी पर्यावरण विभागामार्फत सोलापूर महानगरपालिका यांना वितरीत करण्यात आलेला आहे.

१२. महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६

सार्वजनिक नाले, रस्ते, पानथळ जमीन, पडीक जमीन, जलाशय, लोकांना दिसेल अशा जागा, यामध्ये अविघटनशील कचरा फेकण्यास किंवा साठविण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी, अविघटनशील पदार्थांचे वापर विनियमित करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा तदनुशंगिक बाबींच्या नियमनासाठी दिनांक २१ एप्रिल, २००६ रोजी महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम क्र. १० महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहेत. या अधिनियमांतर्गत पर्यावरणाला घातक ठरणा-या विवक्षित अविघटनशील पदार्थ इ. च्या वापरावर निर्बंध किंवा बंदी घालण्याचे अधिकार राज्य शासनास प्राप्त झाले आहेत. तसेच स्थानिक प्राधिकरणाचे किंवा त्याने प्राधिकृत केलेल्या अधिका-याने कर्तव्ये निश्चित केले असून त्यानुसार अविघटनशील कचरा ठेवण्यासाठी कुंड्यांशी आणि तो टाकण्यासाठी विशिष्ट ठिकाणांची तरतूद करणे तसेच टाकाऊ पदार्थ गोळा करण्याची पध्दत निश्चित करणे, अशा प्रकारे गोळा केलेल्या अविघटनशील कचरा-याचे पुनर्चक्रण करण्याची व्यवस्था करणे इ. बाबत नियमन करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. अधिनियमाच्या अनुसूचीनुसार १६ अविघटनशील पदार्थ किंवा कचरा यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

१३. प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन

१३ (अ) प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६

प्लास्टिक कचरा अधिनियम २०१६ अधिसूचना संख्या क्र.सा.का.नि.३२० (अ) दि.१८ मार्च २०१६ रोजी पर्यावरण, वन आणि जल वायू पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार यांनी प्रकाशित केली आहेत. या नियमांतर्गत प्लास्टिक कचरा न्यूनतम करणे, स्त्रातस्तरावर सलगीकरण करणे, पुनर्वापर जोर देण्याकरिता घरातून अथवा अन्य स्थितीतून अथवा मध्यवर्ती सामग्री पुनर्वाप्ती सुविधातून निर्माण होणा-या प्लास्टिक कचरा अंश गोळा करणारे कचरा वेचक, पुनर्वापर करणारे व कचरा संसाधकांना समाविष्ट केले गेले असून कचरा व्यवस्थापन प्रणाली दिर्घकाळ टिकविण्याकरिता प्रदुषण करणा-यांवर दंडात्मक रक्कम आकारण्याबाबतच्या सिध्दांताचा समावेश करून सुधारीत नियम २७ मार्च २०१८ रोजी प्रकाशित केले आहेत.

या नियमांमध्ये प्लास्टिक पिशवी, प्लास्टिक शिट अथवा प्रकार किंवा प्लास्टिक शिट या बहुस्तरीय पॅकेजिंग पासून बनविलेले आवरण यांच्या निर्मिती, आयात, भाडारण, वितरण, विक्री आणि व्यापारासंबंधी शर्ती चा समावेश केला आहे,

केंद्रीय पर्यावरण, वने व हवामान बदल मंत्रालयाने ऑगस्ट २०२१ मध्ये अधिसूचित केलेल्या सुधारित प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम २०२१ नुसार खालील एकल वापर (सिंगल युज) प्लास्टिक वस्तू प्रतिबंधित आहेत.

* व्हर्जिन किंवा पुनर्नवीनीकरण केलेल्या प्लास्टिकपासून बनवलेल्या कॅरीबॅगची जाडी ३०.०९.२०२१ पासून पंचाहत्तर (७५) मायक्रॉनपेक्षा कमी नसावी. तथापि दिनांक ०३.१२.२०२२ सदर जाडी १२० मायक्रॉनपेक्षा कमी नसावी.

* ०१ जुलै २०२२ पासून पुढील एकल वापराच्या प्लास्टिकच्या वस्तूवर बंदी आहे.

- सजावटीसाठी प्लास्टिक व पॉलिस्टीरिन (थर्माकोल).
- मिठाईचे बॉक्स, आमंत्रण कार्ड, सिगारेटची पाकिटे, प्लास्टिकच्या कांड्यासह कानकोरणी, फुग्यांसाठी प्लास्टिकच्या कांड्या, प्लास्टिकचे झेंडे, कॅडी कांड्या.
- आईस्क्रीम कांड्या.
- प्लेट्स, कप, ग्लासेस, कटलरी जसे काटे, चमचे, चाकू, पिण्यासाठीचे स्ट्रॉ, ट्रे, ढवळण्या (स्टिरर्स)
- प्लास्टिक किंवा पीव्हीसी बॅनर (१०० मायक्रॉन पेक्षा कमी).

तसेच नियमांमध्ये विशेषतः उत्पादक, आयातकर्ता व ब्रँड स्वामी यांवर विस्तरीत उत्पादक दायीत्वांवर आधारित कचरा व्यवस्थापन प्रणालीसाठी राज्य नगरविकास विभागाच्या संयोजनाद्वारे आराखडा तयार करावयाची व राबविण्याची जबाबदारी सोपवली आहे.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियमांच्या तरतुदीची प्रभावी अंमलबजावणी व सनियंत्रणासाठी महाराष्ट्र शासनाने सदर नियमांच्या तरतुदी अंतर्गत प्लास्टिक २०१३/(२८४/२०१३) ता क्र. दि.४/१/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सचिव नगर विकास विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली नविन राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन केलेली आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सदर नियमांच्या तरतुदी अंतर्गत प्रदान करण्यात येणा-या नोंदणी करण्याविषयी मार्गदर्शनासाठी समिती गठीत केली असून समितीमध्ये प्लास्टिक विषय तज्ञ व पर्यावरण विभागाचे प्रतिनिधी अशा सदस्यांचा समावेश आहे. तसेच मंडळाच्या सर्व प्रादेशिक कार्यालय स्तरावर प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ यांच्या अंमलबजावणीकरीता दक्षता संघ (Vigilance) स्थापित केला आहे. सदर नियमांतर्गत नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत २३४ प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर युनिट महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने नोंदणीकृत आहेत. महाराष्ट्रातील एकूण प्लास्टिक रीसायकलिंग युनिटनुसार ५.९७ लाख टन/प्रतिवर्ष आहे.

१३ (ब) महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्माकोल उत्पादने

(उत्पादन, उपयोग, विक्री, हाताळणी व साठवण) अधिसूचना, २०१८

महाराष्ट्र नॉन - बायोडेग्रेडेबल कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६ च्या तरतुदीनुसार महाराष्ट्र शासनाने प्लास्टिक व थर्माकोलपासून बनवलेल्या वस्तूंचे उत्पादन, वापर, विक्री, साठवण, वाहतूकीचे नियमन करण्यासाठी, महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, उपयोग, विक्री, हाताळणी व साठवण) अधिसूचना, २०१८ या नावाने नविन अधिसूचना २३.०३.२०१८ रोजी प्रकाशित केली आहे.

ज्यामध्ये दिनांक ११ एप्रिल, २०१८, दिनांक ३० जून २०१८, दिनांक १४ जून २०१९, दिनांक २८ मार्च २०२२, दिनांक १५ जुलै २०२२ आणि दिनांक ३०.११.२०२२ च्या अधिसूचनेनुसार सुधारणा करण्यात आली आहे.

अधिसूचनेनुसार उत्पादन, वापर, वाहतूक, वितरण, घाऊक आणि किरकोळ विक्री आणि स्टोरेज, हँडलशिवाय प्लास्टिक पिशव्या आयात आणि प्लास्टिक थर्माकोल (पॉलिस्टीरीन) पासून निर्मित डिस्पोजेबल उत्पादने जसे कि सिंगल युज डिस्पोजेबल डिश, कप, प्लेट्स, ग्लासेस, काटे, वाडगा, कंटेनर, डिस्पोजेबल डिशेश / वाटी हॉटेल, चमच्याने, पेंढा, नॉन-विणलेल्या पॉलि प्रॉपिलन पिशव्या, द्रव साठवण्यासाठीचे कप/ पाउच, उत्पादनांना लपेटण्यासाठी किंवा साठवण्यासाठी प्लास्टिकचे पॅकेजिंग, खाद्यपदार्थ व खाद्यपदार्थांचे पॅकेजिंग धान्य साहित्य इ. बंदी आहे. तसेच सजावटीच्या उद्देशाने वापरल्या जाणा-या प्लास्टिक आणि थर्माकोलवर बंदी आहे. पीईटी किंवा पीईटीई बाटल्यांचा वापर, खरेदी, विक्री, साठवण आणि उत्पादनाची निर्मिती उच्च दर्जाची फूड ग्रेड व्हर्जिन बिस्फेनॉल-ए सामग्रीपासून बनविली आहे आणि त्यावर पूर्वनिर्धारित बाय बॅक प्राईस सह मुद्रित केलेली विशिष्ट शर्तीच्या अधीन असेल. संपूर्ण महाराष्ट्रात ही अधिसूचना लागू आहे. महाराष्ट्र नॉन - बायोडेग्रेडेबल कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६ च्या कलम ९ नुसार, गुन्द्यांसाठी दंड करण्याची तरतुद आहे. १४.०६.२०१९ रोजी केलेल्या अधिसूचनेच्या दुरुस्ती अन्वये मॅन्युफॅक्चरींगच्या टप्प्यावर पॅकेजिंगसाठी बबल पॅकेजिंगला खालील अटी अंतर्गत परवानगी आहे. कमीत कमी ५० मायक्रोमीटर जाडी, कमीत कमी २० % पुनर्चक्रीकरण केलेल्या प्लास्टिकचा (फुड पॅकेजिंग वगळता) वापर, उत्पादकाच्या प्लास्टिक प्रकारच्या तपशीलांचे मुद्रण, बाय-बॅक किंमत, ईपीआर प्लानची अंमलबजावणी, पुनर्खरेदी विद्यमान कचरा वेचकां सोबत समन्वय स्वतःच्या चॅनेलद्वारे किंवा नोंदणीकृत रीसायकलसद्वारे १००% प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन, ज्यामध्ये कचरा गोळा करण्यापासून ते त्याची योग्य विल्हेवाट लावली जाईपर्यंत संपूर्णपणे प्लास्टिक उद्योगांची जबाबदारी राहिल.

* दिनांक ३०.११.२०२२ च्या अधिसूचनेद्वारे दुरुस्तीनुसार-

- कंपोस्टेबल पदार्थांपासून बनविण्यात आलेले एकल वापर वस्तू, उदा. स्ट्रॉ, ताट, कप्स, प्लेट्स, ग्लासेस, काटे, चमचे, भांडे, वाडगा, कन्टेनर, इ. तथापी, कंपोस्टेबल प्लास्टिक पासून बनविलेल्या अशा वस्तू कंपोस्टेबल असल्याबाबत सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ प्लास्टीक इंजिनिअरींग अँड टेक्नॉलॉजी (CIPET) व केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून प्रमाणित करून घेणे बंधनकारक राहिल.

या नियमांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी शक्तिप्रदत्त समिती गठीत करण्यात आली आहे. आणि या घोरणाच्या अंमलबजावणीचा नियमितपणे आढावा घेण्यात येत आहे. ही समिती अंमलबजावणीदरम्यान अंमलबजावणी करताना अधिका-यांना येणा-या अडचणी दूर करण्यातही मदत करेल आणि आवश्यकतेनुसार राज्यात नॉन-बायोडिग्रेडेबल कचरा निर्मितीचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने या नियमामध्ये काही दुरुस्ती करण्यास देखील मदत करेल. या नियमांतर्गत तज्ञ समिती गठीत करण्यात आली आहे. जे नियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सशक्त समितीला आवश्यक असल्यास काही दुरुस्त्या यासह शिफारसी सुचवतील.

सदर अधिसूचनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने खालीलप्रमाणे कारवाई केली आहे. ४२४ प्लास्टिक उद्योगांना प्लास्टिक अधिसूचनेचे अनुपालन न केल्याने मंडळाने बंद करण्याचे निर्देश दिले आहेत. बंदी असलेल्या प्लास्टिक वापराबद्दल दुकानदार, आस्थापना, स्थानिक संस्थाबरोबर केलेल्या संयुक्त कारवाईमध्ये सुमारे ३.९६ कोटी इतका दंड आकारण्यात

आला आहे. बंदी असलेले सुमारे १३९.८७ टन प्लास्टिक हे प्लास्टिक दुकानदार व आस्थापनामधुन जप्त करण्यात आले आहे.

१४. महाराष्ट्र (महानगरपालिका क्षेत्रातील अविघटनशील घनकचरा योग्य व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने संकलन करणे, विलगीकरण करणे व विल्हेवाट करणे) नियम, २००६.

महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६ च्या कलम १८ (३) याद्वारे प्रदान करण्यात आलेला अधिकारांचा वापर करून दिनांक ३ मार्च, २००६ रोजी महाराष्ट्र (महानगरपालिका क्षेत्रातील अविघटनशील घनकचरा योग्य व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने संकलन करणे, विलगीकरण करणे व विल्हेवाट करणे) नियम प्रकाशित करण्यात आलेले आहेत. या नियमानुसार महानगरपालिकांची अविघटनशील कचरा हाताळण्याबाबतची जबाबदारी निश्चित करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार महानगरपालिक आपल्या प्रादेशिक क्षेत्राच्या हद्दीमध्ये, या नियमांच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि अविघटनशील घनकचरा गोळा करणे. तो वेगळा करणे, त्याची साठवण करणे, त्याची विलगीकरण करणे, तो वाहून नेणे, त्याच्यावर प्रक्रिया करणे आणि त्याची शास्त्रीय पद्धतीने विल्हेवाट लावणे यासाठीच्या कोणत्याही पायाभूत सुविधेचा विकास करणासाठी जबाबदार असेल. सार्वजनिक ठिकाणांवरील कच-याची सरमिसळ होऊ नये आणि कचरा खाली सोडू नये यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी विघटनशील व अविघटनशील कच-याकरिता वेगवेगळ्या रंगाच्या किमान २ स्वतंत्र कचराकुंड्या ठेवतील आणि सार्वजनिक ठिकाणी या प्रयोजनासाठी ठेवलेल्या कचराकुंड्याकरिता ठराविक सांकेतिक रंग ठरवतील. महानगरपालिका कोणत्याही अभिकरणाच्या मदतीने प्रत्येक प्रभागामध्ये विविध ठिकाणी त्या क्षेत्रामधील कचरा निर्मितीच्या अंदाजित प्रमाणावर आणि लोकसंख्येच्या घनतेवर आधारित अविघटनशील कचरा संकलन व विलगीकरण करणारी केंद्र उभारील. या नियमानुसार महानगरपालिका गटातील सहकारी गृहनिर्माण संस्था, हॉटेल, वाणिज्यिक आस्थापना व आपआपल्या जागांमध्ये निर्माण झालेली अविघटनशील व विघटनशील कचरा गोळा करण्यासाठी विहित रंगाच्या किमान दोन स्वतंत्र कचराकुंड्या ठेवतील.

१५. पर्यावरण विभाग सामर्थ्यवान होण्यासाठी तांत्रिक कक्ष निर्माण करणे

भारत सरकारच्या पर्यावरण व वन मंत्रालय यांनी पर्यावरण संरक्षणासाठी पर्यावरण विभागात तांत्रिक कक्ष तयार करण्यास मध्यवर्ती सहाय्य दिले. भारत सरकारने राज्य शासनाला पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ च्या कलम ५ अन्वये दिनांक १७-०५-१९८८ च्या परिपत्रकानुसार अधिकार दिले आहेत. या अधिकारान्वये कोणत्याही प्रदूषण करणा-या अथवा पर्यावरणाचा धोका उत्पन्न करण्याच्या प्रकल्पावर कारवाई करता येते.

१६. महाराष्ट्र पर्यावरण माहिती प्रणाली केंद्र (ENVIS)

केंद्रीय पर्यावरण, वने व वातावरणीय बदल मंत्रालयाद्वारे पर्यावरण विषयक माहितीचा महाजाल विकसित करण्याच्या उद्देशाने पर्यावरण माहिती प्रणाली केंद्र (ENVIS) योजना देशभर राबविण्यात येते.

१००% केंद्र शासन पुरस्कृत पर्यावरण माहिती प्रणाली केंद्र (ENVIS) पर्यावरण व वातावरणी बदल विभागात सन २००३-२०१६ पर्यंत कार्यरत होते.

सदर केंद्र हे दि.१३ डिसेंबर २०१८ रोजी पुर्नजिवित करण्यात आले आहे. या केंद्रामार्फत पर्यावरणाशी संबंधित विविध घटक आणि समस्यांच्या अद्यावत व शास्त्रीय माहितीचे संकलन करून ती समाजाच्या विविध घटकांना जसे विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक, सामान्य जनमानस यांच्या पर्यंत आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या

सहाय्याने (<http://mahenvis.nic.in/>) न्युजलेटर, जनजागृतीपर उपक्रम जसे कि विविध कार्यशाळा, सेमिनार, प्रशिक्षण, पर्यावरणपुरक सण साजरे करण्याच्या हेतुने (पर्यावरणपुरक होळी नैसर्गिक रंगाचा वापर करून) तसेच पर्यावरणपुरक गणेशोत्सव, पर्यावरणपुरक दिवाळी इ. मार्फत पोहचविण्यात येतात.

पर्यावरण माहिती प्रणाली केंद्रात चार कर्मचारी कार्यरत असून, सदरहु पर्यावरण माहिती प्रणाली केंद्र हे केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेतर्गत समाविष्ट आहे. केंद्र शासनाकडून १००% अनुदान प्राप्त होते. त्या अनुदानाचा विनियोग कर्मचा-याचे वेतन विविध कार्यशाळा, वेबिनार, सेमिनार इतर जनजागृतीपर उपक्रम राबविले जातात त्यासाठी करण्यात येतो.

१. प्रकाशने

पर्यावरण विषयक माहिती, पर्यावरणाबाबत जनजागृतीसाठी पर्यावरण विषयक चालू घडामोडी व पर्यावरणविषयक ज्वलंत समस्यांवर ENVIS Newsletter प्रकाशित करण्यात येते.

२. ग्रीन स्किल डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (GSDP)

पर्यावरण, वने, आणि हवामान बदल क्षेत्रातील सुमारे दशलक्ष तरुणांना कौशल्य मिळावे यासाठी “ग्रीन स्किल डेव्हलपमेंट प्रोग्राम” मार्फत तरुणांना प्रशिक्षण देवुन सुशिक्षित बेरोजगारांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे उद्दिष्ट आहे.

१७. राज्य सरोवर संवर्धन योजना

राज्यातील तलाव, सरोवर व मोठे जलाशय यांचे पर्यावरणदृष्ट्या संवर्धन करण्यासाठी योजना राज्यांतर्गत राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत शहरी व निमशहरी भागातील प्रदुषित व पर्यावरणीय दृष्ट्या दर्जा खालावलेल्या तलावांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यात येते. राज्य शासनाचा जास्तीत जास्त ७०-९० टक्के हिस्सा देण्यात येतो. उर्वरित हिस्सा स्थानिक यंत्रणेने उपलब्ध करावयाचा आहे. अ वर्ग नगरपरीषद व महानगरपालिका/विश्वस्थ संस्था/ शासकीय सेवाभावी संस्था/कटक मंडळे-३०%, ब वर्ग नगरपरीषद-२०% , क वर्ग नगरपरीषद व ग्रामीण क्षेत्र-१०%. या योजनेत सन २००७ पासून सन २०२०-२१ पर्यंत राज्य सरोवर योजनेंतर्गत एकूण ८० तलावाचे पर्यावरणीयदृष्ट्या संवर्धनाचे प्रकल्प हाती घेण्यात आलेले आहेत. सदर ८० तलावाची एकूण मंजूर रक्कम रु. १८४.८० कोटी इतकी असून त्यापैकी राज्य शासनाचा हिस्सा रु. १५५.५१ कोटी इतका आहे. सदर ८० तलाव संवर्धनासाठी राज्य हिस्सापैकी रु. १००.०७ कोटी एवढा निधी वितरीत करण्यात आलेला आहे.

सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात एकूण २३ नवीन तलाव प्रस्तावांना तत्त्वतः मान्यता देण्यात आली असून त्यापैकी १२ तलावांना रु. ११.४९ कोटी इतका निधी वितरित करण्यात आला आहे. तसेच यापूर्वी प्रशासकीय मान्यता मिळालेल्या ८० तलावांपैकी उपयोगिता प्रमाणपत्र प्राप्त झालेल्या १५ तलावांना एकूण १८.४३ कोटी इतका निधी असे एकूण रु. २९.९२ कोटी इतका निधी वितरित करण्यात आला आहे.

१८. पर्यावरण विषयक जनजागृती उपक्रम

अ) “Call for Green Ideas” हरितसंकल्पना

पर्यावरणविषयक व्यापक जनजागृतीसाठी महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णजयंतीचे निमित्त साधून सन २०१० च्या जागतिक पर्यावरण दिनी पर्यावरण विभागामार्फत, “Call for Green Ideas” ही नाविन्यपूर्ण योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. सदर योजनेचे स्वरूप हे शासनाच्या इतर चाकोरीबध्द योजनांसारखे नसून योजनेचा मूळ उद्देश राज्याच्या स्थानिक पर्यावरणाच्या गरजा लक्षात घेवून लोकसहभागातून नाविन्यपूर्ण कार्यक्रम राबविणे असा आहे. या योजनेद्वारे

राज्यभरातून शहरी, ग्रामिण आदिवासी, पश्चिम घाट सागरतटीय या भागातील स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांशी निगडित कार्यक्रमांवर आधारित आणि लोकसहभाग असलेले प्रस्ताव जनजागृती प्रकल्प व अंमलबजावणी प्रकल्प या दोन वर्गवारीत मागविण्यात येतात. प्रकल्पांची निवड ही प्रकल्पांचे नाविन्य, स्वयंसिध्दता, फलनिष्पत्ती, योजनेचे कार्यक्षेत्र, इतरत्र वापरक्षमता, लोकसहभाग इ. निकषांनुसार करण्यात येते.

सन २०१० पासून ३१/१२/२०२२ पर्यंत विभागास राज्यभरातून एकुण १३१४ प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ७६ नाविन्यपूर्ण प्रस्तावांची निवड करण्यात आली आहे. निवडप्राप्त प्रस्तावांमध्ये ४६ प्रस्ताव जनजागृती वर्गवारीतले असून ३० प्रस्ताव अंमलबजावणी वर्गवारीचे आहेत. उपरोक्त प्रस्तावास रु.५५०.३९ लक्ष एवढा निधी मंजूर करण्यात आलेला आहे.

तसेच शासनाच्या जावक क्र. इएनव्ही-२०१६/प्र.क्र.७१/तां.क.३, दि. ०८ नोव्हेंबर, २०१६ अन्वये हरित संकल्पना योजनेच्या अंमलबजावणीविषयी कार्यपध्दती सुधारितरित्या सुनिश्चित करण्यासाठी नव्याने मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आलेल्या आहे.

ब) सृष्टी मित्र पुरस्कार

महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षाचे निमित्त साधून सन २०१० पासून “सृष्टीमित्र पारितोषिक” ही योजना पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे या व्यापक जनजागृतीसाठी सुरु करण्यात आलेली असून या अंतर्गत दरवर्षी राज्यस्तरीय पर्यावरण विषयक विविध स्पर्धेचे, पर्यावरण प्रकल्प, पर्यावरण छायाचित्र, बालसाहित्य, स्लाईड शो, घोषवाक्य, सर्वोत्तम इको-क्लब, पर्यावरण शिक्षणावर केस स्टडी व पर्यावरण संवर्धनात महिलांचे योगदान अशा वर्गवारीत आयोजन करण्यात येते. स्पर्धेअंतर्गत प्रत्येक श्रेणीतील सर्वात सृजनशील तसेच लक्षणीय अशा प्रवेशिकांना प्रशस्तीपत्र व रोख पारितोषिक देण्यात येते.

१९. पर्यावरणपूरक बांधकाम क्षेत्रातील मार्गदर्शक तत्त्वे

विकासकामे व मूलभूत सोयीसुविधा पुरविण्याच्या अनुषंगाने बांधकाम प्रक्रियेमध्ये नैसर्गिक संसाधनांच्या अनिर्बंध वापरामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत असल्याची बाब निदर्शनास आली.

राज्यात नैसर्गिक संसाधनाचा योग्य वापर, सुयोग्य कचरा व्यवस्थापन, हरितगृह वायू उत्सर्जनात संतुलन साधण्यासाठी तसेच जीवनमानात सुधार करण्याच्या अनुषंगाने शासन निर्णय क्रमांक इएनव्ही २०१३/प्र.क्र.१७७/तां.क.१ दिनांक १० जानेवारी, २०१४ अन्वये, पर्यावरणपूरक इमारत बांधकाम क्षेत्रासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्यात आली आहेत.

पर्यावरणपूरक मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये खालील सहा घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

- १) बांधकाम स्थळ, परिस्थितीकी आणि वाहतूक.
- २) पाण्याचे कार्यक्षम व्यवस्थापन, सांडपाणी प्रक्रिया आणि पुनर्वापर.
- ३) ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर.
- ४) अपांरपरीक ऊर्जा वापर.
- ५) कचरा व्यवस्थापन.
- ६) इमारत बांधकाम साहित्य.

सदर मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीमुळे, ऊर्जा वापरात तसेच पाणी वापरात अनुक्रमे २०-३० % व १५-२० % बचत होणे अपेक्षित आहे. तसेच बांधकामाच्या वेळी २०-३० % कमी कचरा उत्पादित होऊन त्यानुषंगिक प्रदूषणास आळा बसणार आहे.

२०. वृक्ष तोड :

राज्यातील वाढत्या नागरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या गतीमुळे राज्याच्या शहरी भागात अनेक वृक्ष तोडली जात आहेत. वृक्षतोडीचे नियमन करून आणि त्या भागात पुरेशा संख्येने नवीन झाडे लावण्याची तरतूद करून राज्यातील शहरी भागातील वृक्षांसाठी चांगल्या तरतुदी करण्यासाठी महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडांचे संरक्षण व जतन (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ हा अधिनियम महत्त्वाचा ठरतो. त्यानुषंगाने दि. १६ जुलै २०२१ रोजी महाराष्ट्र (शहरी क्षेत्र) संरक्षण आणि संरक्षण कायदा, १९७५ मध्ये सुधारणा प्रसिध्द करण्यात आल्या. त्यामधील ठळक तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) सुधारीत अधिनियमानुसार पुरातन वृक्ष (हेरिटेज ट्री) ही संज्ञा समाविष्ट केलेली आहे. त्यानुसार पुरातन वृक्ष, हा कोणत्याही प्रजातीचा असा वृक्ष असेल, ज्यांचे अंदाजित वय ५० वर्षे किंवा त्याहुन अधिक असेल.
- २) तोडण्यात / पुनर्रोपण करण्यात येणा-या वृक्षांच्या अंदाजित केलेल्या वयाइतक्या वृक्षांच्या संख्येइतकी वृक्ष लावावीत.
- ३) लागवड करताना किमान ६ फुट उंचीची रोपे लावण्यात यावीत.
- ४) अशाप्रकारे लावण्यात येणा-या वृक्षांचे सात वर्षांपर्यंत संगोपण करणे आवश्यक राहिल.
- ५) पुनर्रोपण केवळ तज्ञांच्या मार्गदर्शनावर केले जावे.
- ६) राज्य पातळीवर महाराष्ट्र राज्य वृक्ष प्राधिकरण वृक्षांच्या संरक्षणाबाबत निर्णय घेण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले आहे.

- अध्यक्ष - प्रधान सचिव पर्यावरण आणि वातावरणीय बदल विभाग.
- सदस्य - अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव (नवि-२), नगर विकास विभाग.
- सदस्य - अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव (वने), महसुल व वने विभाग.
- सदस्य सचिव - संचालक, पर्यावरण आणि वातावरणीय बदल विभाग.
- तज्ञ सदस्य - ३ वृक्ष तज्ञ त्यांची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.
- वृक्ष प्राधिकरणाच्या कामकाजाचे सनियंत्रण करणे.
- राज्यभरातील पुरातन वृक्षांचे (हेरिटेज ट्री) संरक्षण व संवर्धन करणे.
- पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाची २०० पेक्षा जास्त झाडे किंवा हेरिटेज ट्री तोडणे आवश्यक असलेल्या अर्जावर निर्णय घेणे.
- झाडांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याशी संबंधित असणारी इतर कोणतीही कामे करणे.

तक्ता - १

APPENDIX -- 1

पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग

ENVIRONMENT AND CLIMATE CHANGE DEPARTMENT

पदे व वेतन श्रेणी

POST AND PAY SCALES

दिनांक ०१ ऑक्टोबर, २०२२

पदनाम	वेतनश्रेणी Pay Band	पदांची संख्या Number of Post			Designation
		मंजूर पदे Number of Sanctioned Posts	भरलेली पदे Number of Filled Post	रिक्त पदे Number of Vacant Post	
गट अ राजपत्रित					Group A Gazetted
गट अ					Group A
प्रधान सचिव	224100	1	1	0 ...	Principal Secretary
संचालक पर्यावरण	118500-214100	1	1	0 ...	Director, Environment
उपसचिव	78800-209200	2	2	0 ...	Deputy Secretary
शास्त्रज्ञ श्रेणी-१	78800-209200	2	2	0 ...	Scientist Gr.-1
शास्त्रज्ञ श्रेणी-२	67700-208700	6	4	2 ...	Scientist Gr.-2
अवर सचिव आस्थापना	67700-208700	1	1	0 ...	Under Secretary
अवर सचिव (विधी)	67700-208700	1	0	1 ...	Under Secretary (Law)
गट ब (राजपत्रित)					Group B (Gazetted)
कक्ष अधिकारी	47600-151100	1	1	0 ...	Section Officer
गट ब (अराजपत्रित)					Group B (Non-Gazetted)
उच्चश्रेणी लघुलेखक	41800-132300	4	3	1 ...	High Grade Stenographer
निम्नश्रेणी लघुलेखक	38600-122800	3	1	2 ...	Lower Grade Stenographer
सहायक कक्ष अधिकारी	38600-122800	8	7	1 ...	Assistant Section Officer
गट क					Group C
लिपिक-टंकलेखक	19900-63200	10	7	3 ...	Clerk - Typist
वाहनचालक	25500-81100	1	1	0 ...	Driver
गट ड					Group D
झेरॉक्स ऑपरेटर	19900-63200	1	1	0 ...	Xerox Operator
रोनिओ ऑपरेटर	19900-63200	1	0	1 ...	Roneo Operator
शिपाई	16600-52400	6	3	3 ...	Peon
एकूण		49	35	14	

२. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुंबई

2. Maharashtra Pollution Control Board

प्रस्तावना :

१. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि त्यांचे कार्य :

महाराष्ट्र जल प्रदूषण प्रतिबंध अधिनियम, १९६९ च्या अन्वये महाराष्ट्र जल प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची स्थापना १९७० साली झाली. ह्या अधिनियमाऐवजी महाराष्ट्रात १-६-१९८१ पासून केंद्रीय जल प्रदूषण (प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा १९७४ स्विकारला गेला. त्यामुळे या मंडळाला अधिक अधिकार मिळाले. १९७४ चा अधिनियम अंगिकारल्यानंतर ह्या मंडळाचे जल प्रदूषण (प्रतिबंध व नियंत्रण) मंडळ हे नाव बदलून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ असे ठेवण्यात आले. त्यानंतर १६-५-८१ पासून हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ अंमलात आला.

केंद्र शासन/राज्य शासन यांनी पारित केलेले अधिनियम/नियम :

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ अंमलबजावणी करित असलेले अधिनियम व नियम

जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ व त्या अंतर्गत घोषित केलेले नियम हवा (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ व त्या अंतर्गत घोषित केलेले नियम

महाराष्ट्र जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३

महाराष्ट्र हवा (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६, व त्या अंतर्गत घोषित केलेले नियम

* घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमांतर्गत वाहतूक) नियम, २०१६

* जैव वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६

* घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६

* बांधकाम व पाडकाम कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६

* प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६

* ई-कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६

* धोकादायक रासायने, उत्पादन, साठवणूक आणि आयात नियम, १९८९

* ध्वनी प्रदूषण (विनियमन व प्रतिबंध) नियम, २०००

* बॅटरी (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २०१०

अधिसूचना

* पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, २००६

* माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ व

* महाराष्ट्र माहिती अधिकार नियम, २००५

* महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६ आणि महाराष्ट्र प्लास्टिक कॅरी बॅगज (उत्पादन आणि वापर) नियम, २००६

* राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरण अधिनियम, २०१०

* अंमलबजावणी धोरण २०१६

मंडळाची कार्ये :-

१. विविध जलस्रोताच्या व हवेच्या प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी राज्यव्यापी योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे.

२. जल प्रदूषण व हवा प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणाबाबत राज्य शासनास सल्ला देणे.

३. जल प्रदूषण व हवा प्रदूषणासंबंधी तसेच नियंत्रण कार्यवाहीबद्दल माहिती संकलित करून प्रकाशित करणे.

४. जल प्रदूषण व हवा प्रदूषणासंबंधी समस्यावरील संशोधनास प्रोत्साहन देणे, संशोधन करणे व त्यामध्ये सहभाग घेणे.

५. प्रदूषण नियंत्रणाविषयावरील प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे व संबंधित लोकशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित करणे.

६. नागरी सांडपाणी, औद्योगिक सांडपाणी त्याचप्रमाणे सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्राच्या कार्याचे अधिनियमातील तरतुदीनुसार संमतीपत्र संदर्भात परिक्षण करणे. हवा प्रदूषण नियंत्रणासाठी असलेले उपकरण, यंत्रणा, औद्योगिक संयंत्र, उत्पादन प्रक्रिया यांचे परिक्षण करणे व आवश्यक प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजनेसाठी निर्देशित करणे.

७. हवा प्रदूषण नियंत्रण क्षेत्रातील हवेचे मूल्यमापन करणे व प्रदूषण प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करणे.

८. सांडपाण्यातील व हवेतील प्रदूषण घटकांची मानके निश्चित करणे व त्यामध्ये सुधारणा करणे, त्याचप्रमाणे प्रदूषण घटक मिसळणा-या जलस्रोताची वर्गवारी करून त्याची मानके निश्चित करणे. विविध औद्योगिक संयंत्रातील उत्सजनानुसार हवा प्रदूषण घटकांची मानके निश्चित करणे.

९. एका विशिष्ट प्रकारच्या उद्योगामुळे/प्रकल्पामुळे ठराविक ठिकाणाची हवा प्रदूषित होणार असेल किंवा जल प्रदूषित होणार असेल तर त्याबाबत राज्य शासनास योग्य तो सल्ला देणे.

१०. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व राज्य शासनाने वेळोवेळी नेमून दिलेली कार्ये पार पाडणे.

२. (अ) जल (प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ अंतर्गत संमती देणे :

एखादे क्षेत्र जल प्रतिबंध क्षेत्र म्हणून अधिसूचित झाल्यानंतर प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्याबाबत, अधिनियमातील तरतुदीची अंमलबजावणी त्या क्षेत्रात करण्यात येते. या क्षेत्रातली उद्योगांना आपल्या सांडपाण्याचे निःसारण करण्यास संमती मिळण्यासाठी मंडळाकडे अर्ज करावा लागतो. संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य जल प्रदूषण व प्रतिबंध व नियमन क्षेत्र म्हणून एका अधिसूचनेप्रमाणे घोषित करण्यात आले आहे. अशी संमती देताना मंडळाला अशा उद्योगांकडून होणा-या प्रदूषणाची कारणे, त्यातील प्रक्रिया, वापरण्यात येणारा कच्चा माल, सांडपाण्यावर करावयाची प्रक्रिया आणि त्याच्या निःसारणासाठी उत्तम पध्दती कोणती याबाबत बारकाईने तपासणी व अभ्यास करावा लागतो. त्यासाठी उद्योगांना भेटी देणे आणि त्यांच्या सांडपाण्याचे नमुने तपासणे आवश्यक असते. अशा त-हेने ज्यावेळी संमती दिली जाते त्यावेळी टाकाऊ पदार्थाचे व सांडपाण्याची गुणवत्ता कशी असावी, त्याची व्याप्ती कशी असावी. जेणेकरून जल-प्रवाहात निःसारण करणे योग्य ठरेल, ठरवून दिली जाते आणि आवश्यक ती प्रक्रिया करण्यासाठी निश्चित कालावधी नेमून देण्यात येतो. संमती देण्याचे हे कार्य मंडळाचे एक महत्वाचे कार्य असून ती एक अतिशय तांत्रिक बाब आहे व त्यासाठी विशेष ज्ञान आणि प्रत्येक उद्योगाचा सूक्ष्म अभ्यासाची आवश्यकता असते.

डिसेंबर २०२२ अखेर राज्यात एकूण सुमारे १०७१९७ लाल, नारंगी हिरवा व पांढरा संवर्गातील प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये आहेत. या मंडळाने प्रदूषणाच्या दृष्टीने महत्वाचे अशा प्रमुख उद्योगांची माहिती एकत्रित केली असून त्यांच्याकडे प्रामुख्याने लक्ष देण्यात येते. मंडळाने २०२०-२०२१ या वर्षात सुमारे १३५७६ उद्योगांना संमतीपत्रे दिलेली आहेत. कोणतीही प्रक्रिया न करता जलप्रवाहात सोडलेले प्रवाह व सांडपाणी हे सुध्दा प्रदूषणाचे एक प्रमुख कारण आहे. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थामार्फत एकूण सांडपाणी निर्मितीपैकी सुमारे ८५ % सांडपाणी हे २७ महानगरपालिकांद्वारे निर्मित होते व उर्वरित १५ % सांडपाणी हे 'अ' 'ब' व 'क' नगरपालिका व कटक मंडळ निर्माण करतात यापैकी ३९ स्थानिक प्राधिकरणाकडे सांडपाणी प्रक्रिया व्यवस्था उपलब्ध आहे व एकूण प्रक्रिया क्षमता, सांडपाणी निर्मितीच्या ६२.२ % आहे. सदर महानगरपालिका व नगरपालिकांनी सांडपाणी संकलन, प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्यासाठी संयंत्रणा बसविणे व ती निरंतर कार्यरत ठेवणे गरजेचे आहे. असे प्रक्रिया केलेले सांडपाणी जमिनीवर विल्हेवाट लावण्यासाठी जसे शेती, उद्याने इ. साठी वापरण्याची परवानगी मंडळातर्फे देण्यात येते. महाराष्ट्रातील बहुतेक नद्या या बारमाही नाहीत यामुळे नदीमध्ये कमीत कमी प्रवाह असल्यास सदर प्रक्रिया केलेले सांडपाणी नदीमध्ये सोडण्यास परवानगी देण्याचा विचार केला जाऊ शकतो. मल प्रवाह व सांडपाणी यांच्या निरासरणासाठी स्थानिक प्राधिकरणासुद्धा मंडळाची संमती घेणे आवश्यक आहे. राज्यामध्ये २७ महानगरपालिका, २३८ नगरपालिका, १३१ नगरपंचायत व ७ कटक मंडळे आहेत.

३. हवा प्रदूषण व नियंत्रण अधिनियम, १९८९ अन्वये संमती देणे :-

भारत सरकारने लागू केलेल्या हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८९ तरतुदीनुसार जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ नुसार प्रस्थापित झालेल्या मंडळाकडे हवा प्रदूषण नियंत्रणाचे कार्य सोपविण्यात आले आहे.

एखादे क्षेत्र हवा प्रदूषण नियंत्रण क्षेत्र म्हणून अधिसूचित झाल्यानंतर हवा प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अधिनियमातील तरतुदीप्रमाणे त्या प्रदेशातील उद्योगांना आपला कारखाना सुरु करणसाठी म. प्र. नि. मंडळाकडून संमती मिळवावी लागते. संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य हवा प्रदूषणनियंत्रण क्षेत्र म्हणून जाहिर करण्यात आलेले आहे. त्यासाठी रितसर अर्ज मंडळाकडे करावा लागतो. अशी संमती देताना मंडळाला अशा उद्योगाकडून होणा-या प्रदूषणाची कारणे, प्रक्रियेत वापरण्यात येणारा कच्चा माल, हवा प्रदूषण नियंत्रणाची आवश्यकता, हवा प्रदूषण नियंत्रणाची उत्तम पध्दती कोणती याबाबत बारकाईने तपासणी व अभ्यास कारवा लागतो. त्यासाठी उद्योगांना भेटी देणे आणि तेथील उत्सर्जित वायूचे नमुने तपासणे आवश्यक

असते. अशा त-हेने संमती देताना उत्सर्जनातील हवा प्रदूषण घटक व त्यांचे प्रमाण आणि ते कशा प्रकारे नियंत्रित करून उत्सर्जित केले जावे त्याचे मानके ठरवून दिली जातात.

४. कायदेशीर कारवाईबाबत माहिती :-

अधिनियमांच्या तदतूदींचे उल्लंघन ज्यांच्याकडून होते, त्यांच्याविरुद्ध वैधानिक कारवाई मंडळाकडून केली जाते. अशी कारवाई सुरु करण्यापूर्वी प्रत्येक प्रकरणाचा सविस्तर अभ्यास करण्यात येतो. जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ अन्वये सप्टेंबर, २०२२ पर्यंत ५०३ कसूरदार कारखान्यांविरुद्ध खटले दाखल करण्यात आलेले आहेत. त्यापैकी १७० प्रकरणी मंडळाच्या बाजूने निकाल लागला आहे. २३० प्रकरणी मंडळाच्या विरुद्ध निकाल लागला आहे. उर्वरित १०३ प्रकरणे न्यायालयात प्रलंबित आहेत.

हवा (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८९ अन्वये १४९ प्रकरणे न्यायालयात दाखल करण्यात आलेली आहेत. त्यापैकी, ११५ प्रकरणी मंडळाच्या बाजूने व ३४ प्रकरणी मंडळाच्या विरुद्ध निकाल लागलेला आहे. सदर अधिनियमांतर्गत प्रकरणे न्यायालयात प्रलंबित नाहीत.

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ मधील कलम १५ नुसार विविध नियमांखाली न्यायालयात एकूण ७५८ तक्रारी दाखल करण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी १७६ तक्रारीमध्ये निकाल झालेला आहे. उर्वरित ५८२ प्रकरणे न्यायालयात प्रलंबित आहेत.

१. घातक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९८९ (सुधारित नियम, २०००) आणि घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमांतर्गत वाहतूक) नियम, २०१६ अंतर्गत मंडळाने एकूण १९ कसूरदार कारखान्यांवर खटले दाखल केले आहेत.

२. जैव वैद्यकीय कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २००० अंतर्गत मंडळाने ३२ कसूरदारांविरुद्ध खटले दाखल केले आहेत.

३. महानगरपालिका व नगरपालिका विरुद्ध जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८४ व नागरी घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २००० / घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंतर्गत मंडळाने ३७ खटले दाखल केले आहेत.

४. पुनर्चक्रित प्लास्टिक पिशब्या (उत्पादन व वापर) नियम, १९९९ महाराष्ट्र अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६ सोबत महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्मोकॉल वस्तुंचे (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी, साठवणूक) अधिसूचना, २०१८ अंतर्गत मंडळाने ९ कसूरदार कारखान्यांवर खटले दाखल केले आहेत.

५. सागरतटीय अधिसूचनेअंतर्गत मंडळाने कसूरदारांविरुद्ध ३३ खटले दाखल केले आहेत.

६. पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, १९९४, सुधारीत अधिसूचना दिनांक ७/७/२००४ आणि पर्यावरण आघात मुल्यांकन अधिसूचना, १४/९/२००६ नुसार २७९ खटले दाखल केले आहेत.

७. ध्वनी प्रदूषण (प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, २००० अंतर्गत ३४९ खटले दाखल करण्यात आलेले आहेत.

जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ व हवा (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ अंतर्गतची एकुण ३३८ अपिल्स अपिलेट ऑथॉरिटीसामोर दाखल झाली होती त्यापैकी १४६ अपिल्स निकाली निघाली आहेत व १९२ अपिल्स प्रलंबित आहेत.

राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरणाची स्थापना पर्यावरण विषयक बाबींच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकनसाठी करण्यात आलेली आहे. सदरहू राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरण, नवी दिल्ली येथे स्थापित असून सप्टेंबर, २०१३ मध्ये पुणे येथे २०१० साली राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरणाची पश्चिम झोनची स्थापना करण्यात आलेली आहे. राष्ट्रीय हरीत न्यायाधिकरणासमोर ६५१ अपिल्स/अॅप्लीकेशन्स दाखल करण्यात आलेले आहेत. त्यापैकी ३३३ अपिल्स/अॅप्लीकेशन्स निकाली निघाले आहेत व ३१८ अपिल्स/अॅप्लीकेशन्स प्रलंबित आहेत.

मे. उच्च न्यायालयाच्या ३ खंडपीठांसमोर (मुंबई, नागपूर व औरंगाबाद) व मे. सर्वोच्च न्यायालयामध्ये १२८९ सार्वजनिक हितांच्या याचिका/याचिका दाखल झालेल्या आहेत. त्यापैकी ९४२ सार्वजनिक हितांच्या याचिका/याचिका निकाली निघाल्या आहेत व ३४७ प्रकरणे प्रलंबित आहेत. व मे. सर्वोच्च न्यायालयामध्ये १८० सार्वजनिक हितांच्या याचिका/याचिका दाखल झालेल्या आहेत. त्यापैकी ९२ सार्वजनिक हितांच्या याचिका/याचिका निकाली निघाल्या आहेत व ८८ प्रकरणे प्रलंबित आहेत.

सदरहू याचिकांमध्ये मप्रनि मंडळातर्फे अ व ब वर्ग वकीलांची मे. उच्च न्यायालयामध्ये आणि सर्वोच्च न्यायालयातील अभिलेखातील वकील (अॅडव्होकेट ऑन रेकॉर्ड) यांची नेमणुक करून, त्यांना योग्य त्या सूचना देणे, प्रतिज्ञापत्र तयार करून दाखल करणे आणि मा. न्यायालयांनी दिलेल्या आदेशांचे पालन करणे या बाबी विधी विभागामार्फत पार पाडण्यात येतात. याव्यतिरिक्त वेगवेगळ्या कायदेशीर बाबींवर विधी विभागामार्फत कायदेशीर मत दिले जाते.

५. उपकर शाखा व त्यांचे कार्य

मंडळाने जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियमाखाली अंमलबजावणी दि. १/४/१९८३ पासून संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये विहित उद्योग व स्थानिक संस्था यांच्याबाबतीत केली असून त्यापोटी मिळणारी जल उपकरांची रक्कम केंद्र शासनाकडे जमा केली जाते. केंद्र शासनाकडून या महसूलाचा ८०% भाग मंडळास देण्यात येत होता.

सन २०२१-२२ या वित्तीय वर्षामध्ये रु. ७.१६ कोटी दिनांक १-७-२०१७ पुर्वीच्या कालावधीचा उपकर जमा झाला. केंद्रशासनाच्या निर्देशानुसार या वित्तीय वर्षामध्ये मंडळाच्या हिश्यापोटी रु. ५.७३ कोटी रक्कम प्राप्त झाली आहे.

दिनांक १/७/२०१७ पासून वस्तु व सेवाकर २०१७, कायदा लागू झाल्यापासून जल (प्रदूषण, प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम रद्द झाल्याने पुढील कालावधीचे म्हणजेच दिनांक १-७-२०१७ पासून पुढील कालावधीचे मूल्यनिर्धारण करण्यात येणार नाही.

केंद्र शासनाकडून डिसेंबर, २०१८ पर्यंत रु. ९०.३ कोटी एवढी रक्कम येणे बाकी आहे.

६. मंडळाने हाती घेतलेल्या विशिष्ट प्रकल्पांचा अभ्यास :-

(अ) राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रम (National Water Quality Monitoring Programme (NWMP) : केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत या मंडळास हा प्रकल्प सोपविला आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत महाराष्ट्रातील महत्वाच्या नद्यांच्या पाण्याचे नमुने संकलीत करून त्याचे प्रयोगशाळेत विश्लेषण केले जाते.

या प्रकल्पा अंतर्गत एप्रिल २०२१ ते मार्च २०२२ या वर्षात एकूण २२१९ नमुने संकलित केले आहेत. त्यासंबंधीचे विश्लेषण अहवाल केंद्रीय मंडळाकडे वेळोवेळी सादर करण्यात येतो. जानेवारी २०२२ ते मार्च २०२२ पर्यंत ५३३ नमुने संकलित करण्यात आले. सदर प्रकल्प पुढे चालू आहे.

(आ) राज्य जल गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रम (State Water Quality Monitoring Programme(SWMP) : राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत हा प्रकल्प राबविला जातो. या प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्रातील नद्यांच्या पाण्याचे नमुने संकलीत करून त्याचे प्रयोगशाळेत विश्लेषण केले जाते.

या प्रकल्पा अंतर्गत एप्रिल २०२१ ते मार्च २०२२ या वर्षात एकूण २९८ नमुने संकलित केले आहेत. जानेवारी २०२२ ते मार्च २०२२ पर्यंत ९५ नमुने संकलित करण्यात आले. सदर प्रकल्प पुढे चालू आहे.

नदीच्या पाण्याच्या परिक्षण अहवालावरून पाण्याची प्रत व दर्जा ठरविण्यात येतो. राज्यातील जल सनियंत्रण स्थानके तक्ता-१ मध्ये देण्यात आले आहेत.

जल व हवा गुणवत्ता संनियंत्रण स्थानके (मार्च २०२१)

अनुक्रमांक	प्रा. का.	हवा			(राष्ट्रीय जल संनियंत्रण कार्यक्रम)		राज्य जल संनियंत्रण कार्यक्रम	
		राष्ट्रीय हवा संनियंत्रण	राज्य हवा संनियंत्रण कार्यक्रम	अविरत हवा संनियंत्रण कार्यक्रम	भूपृष्ठीय जल	भूजल	भूपृष्ठीय जल	भूजल
१	मुंबई	१	--	१४	१२	०	०	०
२	नवी मुंबई	६	—	६	२	०	१	२
३	ठाणे	६	—	६	२६	५	०	०
४	कल्याण	८	२	५	१०	०	०	४
५	रायगड	६	—	२	१८	१	४	२
६	पुणे	६	६	९	४६	६	०	०
७	नाशिक	७	६	७	३१	६	४	१
८	नागपूर	४	८	४	१०	९	५	५
९	अमरावती	६	—	३	६	२	०	०
१०	औरंगाबाद	११	११	७	११	५	७	०
११	कोल्हापूर	८	५	४	१७	१३	७	२
१२	चंद्रपूर	६	५	२	११	३	०	०
	एकूण	७५	४३	६९	२००	५०	२८	१६

जल व हवा गुणवत्ता

७ (अ) प्रदूषण मूल्यानिर्धारण, सनियंत्रण व सनिरिक्षण (Pollution Assessment, Monitoring and surveillance,

जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम १९७४ व हवा (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम १९८१ च्या कलम १७ अन्वये, जल व हवा यांचे नमूने संकलित करून त्याच्या गुणवत्तेची माहिती/ आकडेवारी जनमानसात पोहचविणे हे मंडळाचे मुख्य कार्य आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्यातील निरनिराळ्या ठिकाणाच्या हवा व जल प्रदूषणाचे व गुणवत्तेचे सनियंत्रण करण्याचे काम करीत आहे.

प्रदूषणास नियंत्रणात ठेवण्याकरिता जल व हवा यांच्या सनियंत्रणासाठी योग्य व दिर्घकालीन कार्यक्रम आखणे आवश्यक असते. सद्यस्थितीत केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व म.प्र.नि. मंडळ राज्यात संयुक्तपणे राष्ट्रीय हवा सनियंत्रण कार्यक्रम व राष्ट्रीय जल सनियंत्रण कार्यक्रम राबवित आहे.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या धर्तीवर राज्यात जल व हवा सनियंत्रण कार्यक्रम शिस्तबद्ध पध्दतीने राबविल्यास मंडळास प्रदूषण नियंत्रण व प्रतिबंध कार्यक्रमाचे आयोजन करून त्यावर आवश्यक उपाययोजना करणे सोयीस्कर होण्याच्या दृष्टीने मंडळाची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहे.

* राज्यातील जल व हवा गुणवत्ता सनियंत्रण कामकाज करण्यासाठी योजना तयार करून त्यास सहाय्य करणे.

* राष्ट्रीय हवा व जल सनियंत्रण कामकाजाची अमलबजावणी करणे.

* पर्यावरणविषयक आकडेवारी गोळा करून त्याचा तौलनिक दृष्ट्या विचार करून संबंधित माहिती / आकडेवारी जनमानसात, मंडळाचे संकेतस्थळ व प्रसारमध्यमांना देणे.

(ब) हवा गुणवत्ता सनियंत्रण :-

म.प्र.नि.मंडळाने हवा प्रदूषण गुणवत्ता तपासणी करण्याकरिता महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या प्रमुख शहरांमध्ये राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रम (NAMP) व राज्य हा गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रम (SAMP) अंतर्गत स्थानांकांची उभारणी केली आहे. महाराष्ट्रातील हवा गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रमांचे जाळे अधिक सक्षम करण्याकरिता राष्ट्रीय गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून (CPCB) चालविण्यात येणारी २८ हवा प्रदूषण नियंत्रण स्थानके १ जून, २००५ पासून मंडळाने स्वतः चालविण्यास घेतली आहेत. सदर प्रकल्पाच्या अधिक सक्षमीकरणासाठी NAMP प्रकल्पाच्या बरोबरीने, शिस्तबद्ध पध्दतीने विकसीत करण्यात आलेले राज्य हवा गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रम (SAMP) राबविण्यात येत आहे. जनजागृतीसाठी ओझोन दिवस साजरा केला जातो. तसेच वृक्षलागवडीसाठी उद्योग व जनतेस प्रवृत्त करण्यात येते. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्रात ७४ राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रे (NAMP) व २३ सतत वातावरणीय (CAAQMS) हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रे महाराष्ट्रभर कार्यरत आहेत.

(क) हवा गुणवत्ता :

मंडळाने सनियंत्रणी केलेली हवा गुणवत्ता जनहिताचे मंडळाच्या संकेत स्थळावर प्रसारीत करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत ७५ स्थानके, व २३ अवितरत हवा गुणवत्ता सतत वातावरणीय स्थानके अहवाल वर्ष २०२०-२०२१ मध्ये सनियंत्रित करण्यात आली.

१) २०२१-२२ साली नवीन ४७ सतत (अवितरत) वातावरणीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण स्थानके (CAAQMS) प्रस्तापित करण्यात येणार असून ह्यामध्ये ३ स्थानके ठाणे परिसरात, ३ स्थानके कोल्हापूर परिसरात, २ स्थानके अमरावती परिसरात, १ स्थानक अकोला परिसरात, १ स्थानक मिरा-भाईंदर परिसरात, ३ स्थानके पिंपरी-चिंचवड परिसरात १ स्थानक विरार येथे, १ स्थानक भिवंडी-निजामपूर येथे, १ स्थानकनांदेड येथे १ स्थानक उल्हासनगर येथे, १ स्थानक सांगली येथे, १ स्थानक मालेगाव येथे, १ स्थानक जळगांव परिसरात, १ स्थानक लातूर परिसरात, १ स्थानक धुळे परिसरात, १ स्थानक परभणी परिसरात, १ स्थानक पनवेल परिसरात, ३ स्थानक अहमदनगर परिसरात, ४ स्थानके मुंबई परिसरात ३ स्थानके नागपूर परिसरात, २ स्थानके पूणे परिसरात, २ स्थानके औरंगाबाद परिसरात, ३ स्थानके नाशिक तारापूर-१, तळोजा-१, महाड-१, पिंपरी चिंचवड-१, चेंबुर-१, सोलापूर-२, परत खरेदी बांद्रा-१. परिसरात प्रस्थापित करण्याचे प्रस्तावित करण्याचे आहे. ह्या स्थानकातुन मिळणारी माहिती केंद्रीय स्थरावर हवा गुणवत्ता निर्देशकाद्वारे जनतेस अवगत करून देण्यात येईल.

सन २०२०-२१ ह्या वर्षात म.प्र.नि. प्रतिमंडळातर्फे हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्राच्या स्थळाचे विस्तारीकरण करण्याचे प्रस्तावित आहे. ह्या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील जवळजवळ सर्व जिल्हांच्या हवा गुणवत्ता तपासणी SAMP, NAMP, CAAQMS द्वारे केली जाईल.

२. भारतीय प्रौद्योगिक अभियांत्रिकी संस्था (I.I.T.) राष्ट्रीय पर्यावरण अभियांत्रिकी संशोधन संस्था (नीरी) व हवा नामांकित संस्थामार्फत १० प्रदूषित शहरांचा (Nonattainment Cities) बाबतीत हवा गुणवत्ता सुधारणा बाबतीत कृती आराखडा बनविण्यात आला. पुढील ७ शहरांचा कृती आराखडा बनविणे प्रस्तावित आहे.

जनसंपर्क विभाग कामकाजाचा अहवाल एप्रिल २०२२ ते नोव्हेंबर २०२२ :

● उदगीर येथील साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती :

उदगीर येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती करण्यात आली. या मध्ये शालेय विद्यार्थ्यांसाठी पर्यावरणविषयक विविध स्पर्धा उदा. वक्तृत्व, घोषवाक्य, कविता घेण्यात आल्या. यावेळी आयोजित केलेल्या ग्रंथ दिंडीत पर्यावरणविषयक चित्ररथ प्रदर्शित करण्यात आले होते.

● जागतिक वसुंधरा दिनानिमित्त वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर :

जागतिक वसुंधरा दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, इंडियन एक्सप्रेस या वर्तमानपत्राच्या मुंबई आवृत्तीतील पहिल्या पानावर व आतील पानावर पर्यावरणविषयक जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्याचबरोबर याच वर्तमानपत्राच्या राज्यातील इतर आवृत्तीत एक पानाचे जनजागृतीचे सदर प्रकाशित करण्यात आले होते. याच निमित्ताने टाईम्स ऑफ इंडिया, मिड डे, डि. एन. ए., हिंदुस्थान टाईम्स, पुण्यनगरी, पुढारी, नवाकाळ, नवभारत व राज्यातील इतर आग्रगण्य वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर / संदेश प्रकाशित करण्यात आले होते.

● ५ जून जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्त वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर :

जागतिक पर्यावरण दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, इंडियन एक्सप्रेस, या वर्तमानपत्राच्या मुंबई आवृत्तीतील पहिल्या पानावर व आतील पानावर पर्यावरणविषयक जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्याचबरोबर याच वर्तमानपत्राच्या राज्यातील इतर आवृत्तीत एक पानाचे जनजागृती सदर प्रकाशित करण्यात आले होते.

याच निमित्ताने टाईम्स ऑफ इंडिया, मिड डे. डि. एन. ए. हिंदुस्थान टाईम्स, पुण्यनगरी, पुढारी, नवाकाळ, नवभारत व राज्यातील इतर अग्रगण्य वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर/संदेश प्रकाशित करण्यात आले होते.

● पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी :

आषाढी एकादशीच्या निमित्ताने आळंदी ते पंढरपूर या पायी वारीच्या निमित्ताने पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी या पर्यावरण विषयक जनजागृतीच्या अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते. वर्तमानातील परिस्थितीत शहर व ग्रामीण विभागातील पर्यावरणाचे प्रश्न समानधर्मी असल्याने पंढरपूरच्या वारी निमित्त एकत्र येणा-या दहा लाख लोकांपर्यंत प्लॅस्टिक हटाव, देश बचाव, पाणी, वीज, नैसर्गिक संसाधने, शेतीसाठी मर्यादित वीजपंपाचा वापर, सेंद्रिय खताचा वापर, ओला कचरा सुका कचरा याचे योग्य ते व्यवस्थापन असे विविध मौलिक संदेश या उपक्रमातून दिले गेले. हे संदेश ग्रामीण विभागात लाकप्रिय असलेल्या लोककला किर्तन, भारुड, पोवाडा या लोककलांच्या माध्यमातून ही जनजागृती करण्यात आली. या पंधरा दिवसांच्या पायी वारीत संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार विजेत्या लोककलावंत, श्रीमती चंदाबाई तिवाडी, प्रसिद्ध शाहिर श्री. देवानंद माळी, शाहीर प्रसाद विभुते आणि ह. भ. प. श्री. ज्ञानेश्वर महाराज वाबाळे यांनी अनुक्रमे भारुड, पोवाडा, किर्तन या माध्यमातून जनजागृती केली. या वारीचा शुभरंभ पुणे येथे पुण्याचे म. प्र. नि. मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री. अशोक शिनगारे, लोककलांचे गाढे अभ्यासक डॉ. श्री. प्रकाश खांडगे यांच्या शुभहस्ते आयोजित करण्यात आला होता. तर या वारीचा आषाढी एकादशीच्या पूर्व संध्येला पंढरपूर मुक्कामी मा. मुख्यमंत्री एकनाथजी शिंदे मंडळाचे सदस्य सचिव मा. अशोक शिनगारे व अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता.

● कोकण मराठी साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती :

वसई येथे भरलेल्या कोकण मराठी महिला साहित्य संमेलनात पर्यावरणविषयक जनजागृती करण्यात आली. या मध्ये संमेलनाच्या ठिकाणी सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.

१५ ऑगस्ट २०२२ सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती:

१५ ऑगस्ट २०२२, भारतीय स्वातंत्र्य दिनाच्या अमृत महोत्सव दिनानिमित्त सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत एक पानाचे सचित्र सदर महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, पुढारी, पुण्यनगरी प्रहार, नवाकाळ, नवभारत टाईम्स, नवराष्ट्र व अन्य वर्तमानपत्रात एक पानाचा जनजागृती पर संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.

● इको फ्रेन्डली दहीहंडी :

इको फ्रेन्डली दहीहंडी उत्सव या उपक्रमाचे आयोजन आयडिअल बुक कंपनी व मप्रनि मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आले होते. या उपक्रमात बेस्ट परिवहन सेवेच्या ओपन डेक बसमधून मराठी चित्रपटसृष्टीतील नामवंत कलाकारांना घेऊन ध्वनीप्रदूषण प्रतिबंधक जनजागृती रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते. या रॅलीत नामवंत चित्रपट व टिक्की कलावंत उपस्थित होते. दहीहंडीच्या आदल्यादिवशी पथनाट्य कलावंतासोबत दादर, लालबाग या परिसरात या रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते, तर दहीहंडीदिवशी प्रसिद्ध कलावंत झी टीव्ही इ टिक्की वाहिनीवरील लोकप्रिय मालिकातील तरुण कलावंत यांच्या उपस्थितीत पर्यावरणस्नेही दहीहंडी फोडण्यात आली. यावेळी दादर येथील छबिलदास हायस्कूलच्या समोर ध्वनी विरहीत इको फ्रेन्डली दहीहंडी सिनेनाटयसृष्टीतील कलाकारांच्या

सहकार्याने फोडण्यात आली. या कार्यक्रमाला म. प्र. नि. मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी उपस्थित होते.

● म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा :

म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता यांच्या संयुक्त विद्यमाने इको फ्रेन्डली घरगुती गणेशोत्सव स्पर्धा यांचे आयोजन मुंबई, पुणे, नाशिक, नागपुर, अहमदनगर व औरंगाबाद या लोकसत्ता दैनिकांच्या सहा विभागीय स्तरावर करण्यात आले होते. या स्पर्धेत तीन हजार पेक्षा स्पर्धकांनी भाग घेतला होता.

● टाईम्स ग्रीन गणेशा :

म. प्र. नि. मंडळ, पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन व टाईम्स ऑफ इंडिया ग्रुप यांच्या संयुक्त विद्यमाने टाईम्स ग्रीन गणेशा या स्पर्धेचे आयोजन मुंबई व पुणे या शहरांसाठी करण्यात आले होते. मुंबई या शहरातील सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ व हौसिंग सोसायटी यांच्याकरीता आयोजित इको फ्रेन्डली गणेश स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती. या अभियानात मुंबई शहरातील विविध मॉल्स, सिनेमा थिएटर्स येथे जनजागृतीपर उपक्रम तर शालेय विद्यार्थ्यांकरीता इको गणेशमूर्ती कार्यशाळा यांच्याकरीता गणेशमूर्ती कार्यशाळा, इकोफ्रेन्डली गणेश राजदूत यांच्याकरीता महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्यात विविध उपक्रम, गणेश विर्सजनाच्या वेळी मुंबई शहरातील गिरगाव चौपाटी, येथे स्वच्छता अभियान राबविण्यात आले होते.

● ए बी पी माझा पर्यावरण पुरक गणेशोत्सव स्पर्धा :

म.प्र.नि. मंडळ व एबीपी माझा या वृत्त वाहिनीच्या वतीने राज्यातील प्रमुख शहरातील गृहनिर्माण सोसायट्यांमध्ये इको फ्रेन्डली गणेशोत्सव साजरा केला जावा, याकरीता विशेष जनजागृतीपर अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते. मुंबई, पुणे, नाशिक व नागपूर या शहरांतील गृहनिर्माण सोसायटीजमध्ये साजरा केल्या जाणा-या केल्या जाणा-या पर्यावरणस्नेही गणेशोत्सवावर या वाहिनीच्यावतीने त्यांच्या बातमीपत्रात विशेष सदर प्रसारीत करण्यात आले. यावेळी ए बी पी माझा या वाहिनीवरून अर्धा तासाच्या विशेष टॉक शोचे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमात एबीपी माझा या वाहिनीवरून पर्यावरण पुरक गणेशोत्सव साजरा करणा-या गृहनिर्माण सोसायट्यांवर बातमीपत्राच्या माध्यमातून विशेष कार्यक्रम सादर करण्यात येते होते. यावबरोबर मराठी दुरचित्रवाहिनीवरील लोकप्रिय कलावंत समृद्धी केळकर आणि हर्षद अतकरी यांनी संपूर्ण राज्यात पर्यावरणस्नेही घरगुती गणेशोत्सव साजरा करावा याकरीता आयोजित केलेल्या स्पर्धेची जाहिरात प्रमोजच्या माध्यमातून केली होती.

● म.प्र.नि. मंडळ व लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा :

लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा या स्पर्धेत म.प्र.नि. मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाली होती. या स्पर्धेत सर्वोत्कृष्ट पर्यावरणस्नेही गणेश मुर्ती या विभागात विशेष पारितोषिक प्रदान करण्यात आले.

● म.प्र.नि. मंडळ व दैनिक सामना आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेश उत्सव स्पर्धा :

दैनिक सामना या वृत्तपत्राच्या सहकार्याने पर्यावरणस्नेही सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन मुंबई, पुणे, औरंगाबाद या केंद्रांवर आयोजित करण्यात आले होते. या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी सार्वजनिक गणेश उत्सव मंडळांना व्यापक निवेदनांच्या माध्यमातून आवाहन करण्यात आले होते.

● न्युज १८ लोकमत व म.प्र.नि. मंडळ आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणपती स्पर्धा :

आय. बी.एन. लोकमत व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. विशेष प्रमोजच्या माध्यमातून स्पर्धकांना सहभागी होण्यासाठी आवाहन करण्यात आले होते. या उपक्रमांतर्गत चार विशेष भाग या वाहिनीवरून प्रसारित करण्यात आले होते.

● म.प्र.नि. मंडळ व झी २४ तास आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा :

म.प्र.नि. मंडळ व झी २४ तास यांच्या संयुक्त विद्यमाने घरगुती इको फ्रेंडली गणेशोत्सव स्पर्धा २०१९ या राज्यस्तरीय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. या स्पर्धेला उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता. या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी विशेष प्रमोजच्या माध्यमातून जनजागृती करण्यात आली होती. या स्पर्धेच्या निमित्ताने पर्यावरणपुरक घरगुती गणेशोत्सव साजरा करणा-या नामवंत व्यक्ती यांच्यावर उत्सवाच्या काळात न्युज कॅम्पसुल प्रसारित करण्यात आल्या होत्या.

● साम मराठी व म.प्र.नि. मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थी व गृहनिर्माण सोसायटी यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धा :

साम टिक्की व म.प्र.नि. मंडळ पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धेचे आयोजन राज्यातील गृहनिर्माण सोसायटी, शालेय विद्यार्थी यांच्याकरीता आयोजित करण्यात आले होते. या स्पर्धेला चांगला प्रतिसाद मिळाला होता. या स्पर्धेसाठी प्रमोजच्या माध्यमातून स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी साम टिक्की यांनी आवाहन केले होते.

जय महाराष्ट्र व म.प्र.नि. मंडळ आयोजित गृहनिर्माण सोसायटी यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धा :

जय महाराष्ट्र व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यातील गृहनिर्माण सोसायट्यांकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. प्रमोजच्या माध्यमातून या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी जय महाराष्ट्र वाहिनीने व्यापक आवाहन केले होते.

● टिक्की ९ व म. प्र. नि. मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थ्यांकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धा :

टिक्की ९ व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यातील शालेय विद्यार्थ्यांकरीता पर्यावरणपुरक गणेश मुर्ती स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. प्रमोजच्या माध्यमातून या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी टिक्की ९ वाहिनीने व्यापक आवाहन केले होते.

● गणेश उत्सवात सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती :

गणेश उत्सवात सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत माहिती देण्यासाठी एक पानाचे सचित्र सदर महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, पुढारी, पुण्यनगरी, प्रहार, नवाकाळ, नवभारत टाईम्स, नवराष्ट्र व अन्य वर्तमानपत्रात जनजागृती पर संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.

● गणेश उत्सवात पर्यावरणपुरक गणेशोत्सव व सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश :

गणेश उत्सवात पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव व सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश एबीपी माझा, झी २४ तास, टिक्की ९, न्युज १८ लोकमत, साम टिक्की, जय महाराष्ट्र, लोकशाही व मुंबई दूरदर्शन या वाहिन्यांवरून प्रसारीत करण्यात आला.

● सकाळ श्रावणसरी या उपक्रमात सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती :

सकाळ वर्तमानपत्राच्या वतीने राज्यभरातील प्रमुख शहरात श्रावणसरी या उपक्रमाचे आयोजन महिलांसाठी करण्यात आले होते. सदर उपक्रम मुंबई, पुणे, पिंपरी चिंचवड, नाशिक, कोल्हापूर अशा शहरात आयोजित करण्यात आला होता. यावेळी सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत प्रश्नमंजूषा, सिंगल युज प्लास्टिक चा वापर न करण्यासाठी मराठी टिक्की मालिकातील कलावंताकडून शपथ अशा विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.

● प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान शपथ २०२२ :

प्रदूषण मुक्त दिवाळी साजरी करण्यासाठी प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान शपथ २०२२ याचे आयोजन मंत्रालय येथे करण्यात आले होते. या कार्यक्रमात राज्याभरातील शाळा, महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांना प्रदूषण मुक्त दिवाळीची शपथ मा. मुख्यमंत्री श्री. एकनाथ शिंदे, मा.उपमुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस यांनी दिली होती. या कार्यक्रमाला मा. मंत्री श्री. शंभूराजे देसाई, श्री. दिपक केसरकर, पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभागाचे मा. सचिव व म. प्र. नि. मंडळाचे मा. सदस्य सचिव श्री. प्रविण दराडे, मंडळाचे मा. अध्यक्ष श्री. आबासाहेब ज-हाड आदी मान्यवर उपस्थित होते. या कार्यक्रमाला मुंबई शहरातील विविध विद्यालयातील विद्यार्थी उपस्थित होते. या कार्यक्रमाचे प्रसार राज्याभरातील अग्रगण्य दूरचित्रवाहिन्यांवरून करण्यात आले होते.

त्याचबरोबर राज्यातील अग्रगण्य एफ. एम. रेडिओ वाहिन्या, ९२.७ बिग एफ एम, ९३.५ रेड एफ एम, ९८.३ रेडिओ मिरची, ९९.९ रेडिओ सिटी, रेडिओ नशा, रेडिओ वन या वाहिन्यांवरून मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांचा प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश प्रसारीत करण्यात आला. हा संदेश राज्यातील निवडक सिनेमा थिएटरमध्ये, राज्य परिवहन महामंडळाच्या निवडक बस स्थानकावर प्रसारीत करण्यात आला.

दिवाळी उत्सवाच्या निमित्ताने प्रदूषणमुक्त दिवाळी साजरी केली जावी या करीता इको फ्रेंडली दिवाळी संचाचे विनामुल्य वाटप मा. मंत्री, मा. आमदार, म. प्र. नि. मंडळाचे अधिकारी व कर्मचारी यांना विनामुल्य वितरीत करण्यात आले.

९. प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी विभाग

विषय :- कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२३-२०२४

म. प्र. नि. च्या आस्थापनेवर मध्यवर्ती प्रयोगशाळा महापे, नवी मुंबई तसेच सात प्रादेशिक प्रयोगशाळा नागपूर, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, ठाणे चिपळूण व चंद्रपूर येथे कार्यरत आहेत. या प्रयोगशाळांमध्ये म. प्र. नि मंडळामार्फत पर्यावरण कायदांतर्गत मंडळाचे क्षेत्र आधिकारी यांचेकडून संकलीत करण्यात येणा-या हवा, जल घातक घनकचरा, जैववैद्यकीय कचरा इत्यादी नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यात येते.

केंद्रिय प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत प्रतिवर्षी राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या तसेच पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ खाली मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळांसाठी नमुने विश्लेषण गुणवत्ता नियंत्रण (Analytical Quality Control -AQC) हा कार्यक्रम राबविला जातो, यामध्ये केंद्रिय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने पाठविलेल्या रासायनिक नमुन्यांचे विश्लेषण केले जाते व या विश्लेषण अहवालांचे मुल्यमापन केंद्रिय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून केले जातात.

मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांचा न्यायालयीन आदेश क्र. PIL No. 17/ 2011, दिनांक १-३-२०११ नुसार व म. प्र. नि मंडळ आदेश क्र. मप्रनि/ प्रवैअ/ ब-२७, दिनांक ०२-०३-२०११ नुसार महाराष्ट्रातील सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची गुणवत्ता मापन ठरविण्यासाठी मंडळाच्या प्रादेशिक कार्यालयामार्फत दर आठवड्यास नमुने संकलित केले जातात. या नमुन्यांचे रासायनिक विश्लेषण मंडळाच्या प्रयोगशाळांमार्फत नियमितपणे तात्काळ करण्यात येऊन मंडळाच्या संकेत स्थळावर उपलब्ध करण्यात येते.

प्रतिवर्षी गणेशोत्सवाच्या वेळी गणेश मूर्तीचे विसर्जन होण्यापूर्वी व नंतर समुद्र / नदी / तलाव / खाडी, इत्यादीमधील पाण्याची प्रदूषण पातळी ठरविण्यासाठी नमुन्यांचे रासायनिक विश्लेषण प्रयोगशाळांमार्फत करण्यात येते.

केंद्रिय वने व पर्यावरण खात्याने राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या प्रयोगशाळांना पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ खाली मान्यताप्राप्त करून घेण्यासाठी NABL Accreditation किंवा ISO 9001:2015 व OHSAS 18001:2007 या प्रमाणकानुसार, प्रमाणिकृत करण्याची गरज असल्याचे नमुद केले आहे. म. प्र. नि मंडळाची मध्यवर्ती प्रयोगशाळा महापे, नवी मुंबई तसेच इतर सात प्रादेशिक प्रयोगशाळा (नागपूर, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, ठाणे, चिपळूण व चंद्रपूर), येथे ISO 9001:2015 व OHSAS 18001:2007 या प्रमाणकानुसार प्रमाणित करण्यात आल्या आहेत.

● १) म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळेतील पृथःकरण अहवालाचा गोषवारा :

म. प्र. नि. मंडळाच्या आस्थापनेवर मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, महापे, नवी मुंबई, तसेच ७ प्रादेशिक प्रयोगशाळा अनुक्रमे नागपूर, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, ठाणे, चिपळूण व चंद्रपूर येथे कार्यान्वित आहेत. जल व हवा प्रदूषण नियंत्रण कायद्याव्यतिरिक्त घातक घनकचरा, नागरी घनकचरा, प्लास्टिक कचरा व ध्वनी प्रदूषण, इ. बाबतच्या कायद्यातील तरतुदीच्या अनुषंगाने, प्रादेशिक कार्यालय, उप प्रादेशिक कार्यालय स्तरावर जल, हवा आणि घातक कच-याचे नमुने संकलित केले जातात. सदरील नमुने हे पृथःकरणासाठी संबंधित प्रादेशिक प्रयोगशाळेमध्ये पाठविले जातात. वर्ष २०२१-२२ मधील म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांमध्ये नमुने पृथःकरणाचा गोषवारा खालीलप्रमाणे आहे.

● २) मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, नवी मुंबई

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान नवी मुंबई मध्यवर्ती प्रयोगशाळेत एकूण ५३३१ नमुन्यांचे, तसेच ७३६२२ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल ४३६४, हवा ९३९ घातक घनकचरा २८, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ३) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नागपूर

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान नागपूर प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण २२८३ नमुन्यांचे, तसेच २८९८३ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल १७५८, हवा ४९३, घातक घनकचरा ३१, कोळसा ०१ नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ४) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान पुणे प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण ४९०६ नमुन्यांचे, तसेच ५६३५६ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल ४२५०, हवा ६१२, घातक घनकचरा ४४, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ५) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान नाशिक प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण १५१३ नमुन्यांचे, तसेच १८३३२ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल ११७१, हवा ३३५, घातक घनकचरा ०७, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ६) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, औरंगाबाद

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान औरंगाबाद प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण १५३० नमुन्यांचे, तसेच १५०२१ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल १२०६, हवा ३२४, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ७) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चिपळूण

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान चिपळूण प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण २८४८ नमुन्यांचे, तसेच ३४३०३ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल २२७३, हवा ५६५, घातक घनकचरा १०, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ८) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, ठाणे

वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान ठाणे प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण १७२२ नमुन्यांचे, तसेच १००५२ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल ११२४, हवा ५९८, नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

● ९) प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चंद्रपूर

चंद्रपूर कृती आराखड्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे होण्यासाठी चंद्रपूर प्रादेशिक प्रयोगशाळा कार्यान्वित करण्यात आली. वर्ष २०२१-२०२२ दरम्यान चंद्रपूर प्रादेशिक प्रयोगशाळेत एकूण २७८ नमुन्यांचे तसेच १७८७ प्रदूषण घटकांचे पृथःकरण करण्यात आले. यापैकी जल ३६, हवा २३७ व कोळसा ०५ नमुन्यांचे पृथःकरण करण्यात आले.

१०. जैववैद्यकीय कचरा (व्यवस्थापन नियम २०१६ सुधारित २०१८ व २०१९)

१०,११६ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम — २०१६ नुसार महाराष्ट्र प्रदूषण मंडळाने आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कच-याचे विल्हेवाट करण्याचे प्राधिकार प्रदान करत आहेत. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात एकूण ६४९८९

आरोग्य सेवा आस्थापना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात आहेत. राज्यात एकूण ३० सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्र असून त्यापैकी २९ केंद्र भरमीकरण व उर्वरीत केंद्रे जमिनीत खोलवर पुरणे या पद्धतीवर कार्यरत आहेत. सन २०२१ मध्ये प्रति दिन सरासरी ८०.३१ मे. टन प्रतिदिन जैव- वैद्यकीय कचरा-यावर प्रक्रिया करून विल्हेवाट लावण्यात आली.

सन २०२१ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ७१७३.० मे. टन कोविड-१९ जैव - वैद्यकीय कचरा सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्राद्वारे संकलन करून त्यांची विल्हेवाट लावण्यात आली.

११. पर्यावरण माहिती केंद्र विभागाभागात राबविण्यात आलेली काही संगणकीय प्रकल्प प्रणालीची माहिती :

ऑफिस डिजिटलायझेशन करिता मंडळाने प्रस्तापित केलेली सर्वश्रेष्ठ अशी एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (IMIS) च्या निरनिराळ्या सॉफ्टवेअर मॉड्युल्स विकसित करणे व माहिती तंत्रज्ञानासाठी लागणा-या उपकरणांमध्ये अद्यावत सुधारणा करणे हे हया चालू वर्षाचे वैशिष्ट्य आहे. यासाठी घेतलेले प्रयत्न फायदेशीर ठरले आहेत. व वापरकर्त्यांच्या कामात अधिक सुलभता आल्यामुळे कौतुकास्पद ही ठरले आहेत.

१. सॉफ्टवेअर संबंधित उपक्रम

विकसित केलेले निरनिराळे सॉफ्टवेअर मॉड्युल्स एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (IMIS) बरोबर संलग्न झाले आहेत. मंडळाच्या विविध कार्यपध्दती, माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे सक्षम करण्याच्या वाढत्या मागणीमुळे नवीन मॉड्युल्स आवश्यकतेनुसार विकसित करण्यात आली आहेत.

१.१ संमती प्रक्रियेसह बँक गॅरंटी, जेव्हीएस आणि नमुना नोंदणी मॉड्युल

सुरवातीला बँक हमी, जेव्हीएस आणि नमुना नोंदणी हे मॉड्युल्स स्वतंत्रपणे कार्यरत होते. आता आवश्यकतेनुसार सर्व मॉड्युल्स संमतीपत्र प्रक्रियेशी जोडलेले आहेत आणि म. प्र. नि. मंडळातील संबंधित अधिकारी अर्जावर प्रक्रिया करण्यासाठी लागणारा आवश्यक तपशील एकाच ठिकाणी मिळवू शकतात. या एकात्रीकरणामुळे अर्जाशी संबंधित बँक हमी तपशीलासारखे इतर तपशील तपासण्याचे महत्वाचे कार्य सोपे झाले आहे.

१.२ घातक कचरा मॅनिफेस्ट डॅशबोर्ड (Hazardous Waste Manifest Dashboard)

उद्योगांनी त्यांच्या सुविधे संदर्भात उत्पन्न केलेले मॅनिफेस्ट दररोज तपासले जाणे आवश्यक आहे. सोयीसाठी आणि अचूकतेसाठी, डॅशबोर्ड विकसित आणि प्रदान केला गेला आहे. जो सामान्य घातक कचरा प्रक्रिया संचयन आणि विल्हेवाट सुविधा (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) यांना त्यांच्या सुविधेसंदर्भात सादर केलेल्या मॅनिफेस्ट साठी ऑनलाईन अहवाल तयार करण्यात आला आहे.

१.३ घातक कचरा निर्मितीची यादी व घनकचरा सव्यनिर्मिती वार्षिक अहवाल.

घातक कचरा निर्माण करणा-या उद्योगांच्या यादीसाठी ऑनलाईन मॉड्युल आता विकसित केले गेले आहे. इव्हेंटरी मॉड्युलसाठी विकसित केलेले नवीन सॉफ्टवेअर स्वयंचलित संमतीपत्राशी संलग्न करण्याची परवानगी

देते आणि घातक कचरा-याची यादी निश्चित केली जाते. तसेच हे मॉड्युल मंडळाला घातक कचरा-यासंबंधी स्वयंचलित वार्षिक अहवाल तयार करण्यास सहाय्य करतो जो अहवाल दरवर्षी केंद्रीय म. प्र. नि मंडळाकडे सादर करणे आवश्यक आहे.

१.४. मैत्री (MAITRI) पोर्टल बरोबर नवीन सेवांचे एकात्मिकरण

Ease of Doing Business (EoDB) एक पाऊल म्हणून मंडळाने ऑनलाईन सेवांसाठी मैत्री (MAITRI) महाराष्ट्र औद्योगिक व्यापार आणि गुंतवणूक सुविधा विभागासह ईसी-एमपीसीबी (ecMPCB) पोर्टलच्या एकात्रीकीकरणासाठी एक मॉड्युल विकसित केले आहे. म प्र नि मंडळामधील तांत्रिक विभागाने आता या मॉड्युल ची क्षमता वाढवली आहे, जसे की बांधकाम आणि निर्मुलन अधिकृतता, जैव -वैद्यकीय कचरा अधिकृतता, बॅटरी विक्रेता अधिकृतता आणि नगरपालिका घनकचरा अधिकृतता ह्या (MAITRI) पोर्टलशी एकत्रित केल्या आहेत, कोणत्याही सेवेसाठी एकच खिडकी पोर्टल (सिंगल विंडो) प्रस्थापित केले आहे.

१.५ संमती अर्ज आणि लॅकचेनसाठी डिजिटल स्वाक्षरीच्या उपयोगात वाढ.

एकूण ऑफिस ऑटोमेशन आणि संगणकीयकरणाला प्राधान्य देता म. प्र. नि. मंडळाने पीएफएक्स स्वरूपात ई-स्वाक्षरी लागू केली आहे. हे हस्तलिखित स्वाक्षरीची गरज भासवत नाही, दस्तावेज डिजिटलपणे प्रमाणीत केले जाते. ही प्रक्रिया एकात्मिक (IMIS) व्यवस्थापन माहिती प्रणालीशी एकत्रित केली गेली आहे. संमती पत्रावर ई-स्वाक्षरी करण्याची तरतूद केली गेली आहे, जी स्वयंचलित संमती पत्र मॉड्युल (Auto Consent Module) ची अंमलबजावणी केली जाते.

सुरवातीला, मंडळाने एक पथदर्शी प्रकल्प म्हणून सदस्य सचिव आणि सर्व अधिका-यांच्या स्वाक्ष-या घेतल्या आहेत. यांच्या यशाने मंडळाच्या सर्व प्रादेशिक आणि उप-प्रादेशिक अधिका-यांच्या वापरासाठी ई-स्वाक्षरीचा वापर ही करण्यात आला, तसेच संमती अनुदानित प्रत जारी करताना सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी ब्लॉक चेन तंत्रज्ञानासह ही डिजिटल स्वाक्षरी समाविष्ट केली आहे.

आयटी इन्फ्रास्ट्रक्चर सिक्युरिटीचे ऑप्टिमायझेशन

२.१ माहिती सुरक्षा प्रमाणपत्र :

मंडळाच्या कार्य प्रक्रियेस अनुकूलित करण्यासाठी आणि सर्वोत्तम पद्धतीच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून, मंडळाने अलीकडेच आपल्या कार्यालयांसाठी गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रणालीसाठी आयएसओ ९००१:२०१५ (ISO 9001:2015) आणि मंडळाच्या डेटा सेंटरसाठी आयएसओ २७००१:२०१३ (ISO/IEC 27001:2013) माहिती सुरक्षा व्यवस्थापनाचे नामांकन प्राप्त केले आहे. आवश्यकता म्हणून अंतर्गत लेखापरीक्षण देखील केले गेले आहे. प्रथम वर्षाचे लेखापरीक्षण पूर्ण केल्यानंतर जून २०२१ मध्ये मंडळाला मुख्य कार्यालयातील डेटा सेंटरसाठी आयएसओ २७००१ प्रमाणपत्र देण्यात आले. त्यानंतर, जून २०२२ मध्ये दुस-या वर्षाचे (Surveillance) लेखापरीक्षण देखील यशस्वीरित्या पूर्ण केले गेले.

२.२ माहिती प्रणाली सुरक्षा लेखापरीक्षण :

सर्वातम पद्धतीसाठी कटीबद्ध, असणा-या मंडळाने आपल्या डेटा सेंटर इन्फ्रास्ट्रक्चर, डेस्कटॉप, सर्व्हरचे तसेच मंडळाच्या कार्य प्रक्रियेसाठी वापरत असलेल्या विविध प्रणालीच्या (Software) माहिती सुरक्षेचे लेखापरीक्षण करण्यासाठी सीईआरटी ने प्रमाणित केलेल्या (CERT, Gol empanelled) माहिती सुरक्षा लेखापरीक्षकांची नेमणूक केली.

प्रारंभिक आणि अंतिम दोन्ही लेखापरीक्षणे घेण्यात आल्या, उच्च आणि मध्यम स्वरूपाची असुरक्षितता (vulnerabilities) नष्ट केल्या, ज्यामुळे मंडळाने संगणकीकरण करीता स्थापित केलेले विविध मोड्यूलस् व इन्फ्रास्ट्रक्चर तसेच नेटवर्क्स हे सुरक्षित असल्याचे प्रमाणित केले गेले.

घातक कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट यंत्रणेबाबतची माहिती :-

अ. क्र.	स्थळ	क्षमता	स्थिती
१	२	३	४
१	तळोजा	जमीन भरणी १२०००० टन प्रति वर्ष भस्मिकरण ३०००० टन प्रति वर्ष भस्मिकरण संयंत्रणा २X१.५ टन प्रति तास	२००२ पासून कार्यरत आहे.
२	टी. टी. सी.	जमीन भरणी २१६०० टन प्रति वर्ष	२००४ पासून कार्यरत
३	बुटीबोरी, नागपूर	जमीन भरणी ६०००० टन प्रति वर्ष	जानेवारी २००५ पासून कार्यरत आहे.
४	रांजणगाव, पुणे	जमीन भरणी ६०००० टन प्रति वर्ष ३ टन/तास	डिसेंबर २००६ पासून कार्यरत आहे.

जे उद्योग घातक कच-याची साठवणूक उद्योग परिसरात करित आहेत अशा उद्योगांना जवळच्या सामाईक प्रक्रिया संयंत्रणाकडे पाठविण्याचे मंडळाने आदेश दिले आहेत.

घातक कचरा व इतर कचरा पुर्नचक्रीकरण प्रकल्पांना प्राधिकारपत्र देण्याच्या अनुशंगाने प्राप्त झालेल्या अर्ज (तंत्रज्ञानाची) छाननी करण्यासाठी एका तज्ञ समितीचे गठन करण्यात आले आहे व त्या समितीच्या अहवालानुसार म. प्र. नि. मंडळ कार्यवाही करते.

महाराष्ट्रामध्ये ६९१० उद्योग घातक कचरा निर्माण करणारे आढळून आलेले आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार अधिकारपत्र नसलेल्या उद्योगावर मंडळाकडून कार्यवाही करण्यात आली आहे. आतापर्यंत ९३८६ कारखान्यांनी सामायिक घातक कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाटीसाठी सदस्यत्व स्विकारलेले आहेत. त्यापैकी काही सदस्यांची नावे दोन सुविधामध्ये आहे.

घातक कचरा वाहतूक करणा-या वाहतूकदारांनी मंडळाकडे प्राधिकारपत्रांसाठी अर्ज करणे बंधनकारक आहे. तसेच घातक घनकचरा

१२ घातक कचरा व्यवस्थापन :-

पर्यावरण (सुरक्षा) अधिनियम, १९८६ च्या कलम ६, ८ व २५ मधील तरतूदीनुसार पर्यावरण व वन मंत्रालय, नवी दिल्ली यांनी विषारी व घातक पदार्थांच्या व्यवस्थापनाबद्दल खालील नियम अधिसूचित केले आहेत.

घातक कचरा व इतर शास्त्रोक्तपणे हाताळण्यासाठी वने व पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार यांनी दि. ०४/०४/२०१६ रोजी सुधारित घातक कचरा व इतर कचरा (व्यवस्थापन व वापर) नियम २०१६ प्रतिसूचित केलेला आहे व सदर नियम राज्यात अंमलात आलेला आहे.

घातक टाकाऊ पदार्थांच्या विल्हेवाटीसाठी सामुहिक यंत्रणा उभारण्याबाबतची जबाबदारी राज्याच्या पर्यावरण विभागाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळावर सोपविलेली आहे. या कामात आवश्यक ते सर्व तांत्रिक सहकार्य तसेच प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाच्या ५ टक्के अर्थसहाय्य मंडळाकडून करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

वाहतूक करणा-या वाहनांवर नियंत्रण करणारी संगणकीय प्रणाली बसविण्यात आली आहे.

तसेच म.प्र.नि. मंडळाने घातक घनकचरा निर्मितीबाबत वार्षिक अहवाल व संपूर्ण माहिती संकलीत करण्याकरीता मुख्यालयस्तरावर कक्ष तयार केलेला आहे.

● प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम :-

प्लास्टिक कचरा अधिनियम २०१६ अधिसूचना संख्या क्र. सा. का. नि. ३२० (अ), दिनांक १८ मार्च, २०१६ रोजी पर्यावरण, वन आणि जल वायू परिवर्तन मंत्रालय, भारत सरकार यांनी प्रकाशित केले आहेत. या नियमांतर्गत प्लास्टिक कचरा न्युनतम करणे, स्त्रोतस्तरावर सलगीकरण करणे, पुनर्वापर जोर देण्याकरीता घरातून अथवा अन्य स्थितीतून अथवा मध्यवर्ती सामग्री पुनर्प्राप्ती सुविधातून निर्माण होणा-या प्लास्टिक कचरा अंश गोळा करणारे कचरा वेचक, पुनर्वापर करणारे व कचरा संसाधकांना समाविष्ट केले गेले असून कचरा व्यवस्थापन प्रणाली दिर्घकाळ टिकविण्याकरीता प्रदुषण

करणा-यांना दंडात्मक रक्कम आकारण्याबाबतच्या सिद्धांताचा समावेश करून सुधारित नियम २७ मार्च, २०१८ रोजी प्रकाशित केले आहेत.

तदनंतर, केंद्रीय मंत्रालयाने ऑगस्ट, २०२१ मध्ये अधिसूचित केलेल्या सुधारित प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम २०२१ नुसार खालील अतिरिक्त एकल वापर (सिंगल युज) प्लास्टिक वस्तू प्रतिबंधित आहेत.

● सजावटीसाठी प्लास्टिक व पॉलिस्टीरिन (थर्माकोल) मिठाईचे बॉक्स, आमंत्रण कार्ड, सिगारेटची पाकिटे, प्लास्टिकच्या काड्यांसह कानकोरणी, फुग्यांसाठी प्लास्टिकच्या काड्या, प्लास्टिकचे झेंडे, कॅडी कांड्या, आईस्क्रीम कांड्या, प्लेट्स, कप ग्लासेस, कटलरी जसे काटे, चमचे, चाकू, पिण्यासाठीचे स्ट्रॉ, ट्रे, ढवळण्या (स्टिरर्स), प्लास्टिक किंवा पीव्हीसी बॅनर (१०० मायक्रॉनपेक्षा कमी)

केंद्रीय मंत्रालयाने उत्पादक, आयातदार आणि ब्रँड मालक यांच्यावर विस्तारित उत्पादक जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी दिनांक १६ फेब्रुवारी, २०२२ अन्वये विस्तारित उत्पादकाची जबाबदारी ग्राहकपुर्व आणि ग्राहकानंतरच्या प्लास्टिक पॅकेजिंग कच-यावर लागू असेल. ही मार्गदर्शक तत्वे विस्तारित उत्पादक जबाबदारीच्या अंमलबजावणीसाठी फ्रेमवर्क प्रदान करतात. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने प्लास्टिकच्या पुनर्वापरासाठी आणि निर्मितीसाठी विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (EPR Portal) पोर्टल व तक्रार निवारण पोर्टल विकसित केले आहे.

याबरोबरच महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्माकोल अधिसूचना २०१८ अंतर्गत खालील गोष्टी प्रतिबंधित आहे.

● प्लास्टिक पासून बनविल्या जाणा-या पिशव्या (carry bags) (हॅण्डल सहित किंवा हॅण्डल शिवाय), नॉन वोवन पॉलीप्रोपीलीन बॅग्स.

● थर्माकॉल व प्लास्टिक पासून बनविण्यात येणा-या व एकदाच वापरल्या जाणा-या डिस्पोजेबल वस्तू.

● सजावटीसाठी प्लास्टिक व थर्माकॉलचा वापर इत्यादी

● कंपोस्टेबल प्लास्टिक (कचरा व नर्सरी साठीच्या पिशव्या सोडून).

● प्लास्टिक लेपीत (coated) तेसच प्लास्टिक थर (Laminated) असणा-या पेपर/अॅल्युमिनीयम इत्यादीपासून बनविलेल्या डिस्पोजेबल डिश, कप, प्लेट्स, ग्लासेस, वाडगा, कंटेनर इत्यादी एकल वापर उत्पादनावर बंदी घालण्यात आली आहे.

● महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्माकोल अधिसूचना २०१८ अधिसूचनाची प्रभावी अंमलबजावणीकरीता:

● माननीय मुख्य सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र राज्यस्तरीय विशेष कार्यदल (STF) दिनांक १२/१०/२०२१ रोजी स्थापन करण्यात आले आहे.

- राज्याद्वारे नियुक्त नोडल विभाग -

अ) शहरी भागासाठी-महानगरपालिका प्रशासन आणि नगर विकास विभागाचे संचालनालय.

ब) ग्रामिण भागासाठी- ग्रामिण विकास आणि पंचायती राज विभाग आणि पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता विभाग.

● तसेच जिल्हास्तरीय कृतीदल आणि शहर पातळीवर (दश लक्ष अधिक शहर) कृतीदल दिनांक २६/०४/२०२२ शासन निर्णयाद्वारे स्थापन करण्यात आले आहे.

१४ ई-कचरा व्यवस्थापन

● ई-कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६

ई कचरा शास्त्रोक्तपणे हाताळण्यासाठी वने व पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार यांनी दि. २३-३-२०१६ रोजी ई कचरा (व्यवस्थापन) नियम २०१६ अधिसूचित केला आहे. तसेच २२/०३/२०१८ रोजी सुधारित कायदा आमलात आला आहे. सदर नियम राज्यात दि. १-१०-२०१६ पासून अंमलात आलेले आहेत. या नियमांतर्गत विविध शासकिय, निमशासकिय, उत्पादन इ. वर जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. या नियमांतर्गत विविध स्तरांवर सोपविण्यात आलेल्या जबाबदा-या खालीलप्रमाणे आहेत.

उत्पादक -- ई कचरा गोळा करणे व यासाठी लागणारे आवश्यक केंद्रे स्थापन करणे आणि हा गोळा झालेला ई कचरा अधिकृत ई कचरा व्यवस्थापन केंद्राकडे पाठविणे. या कामी लागणा-या आर्थिक बाबींची तरतूद करणे तसेच म. प्र.नि. मंडळाकडून प्राधिकारपत्र घेणे बंधनकारक आहे.

डिसमॅटलर - म. प्र. नि. मंडळाकडून संमतीपत्र व प्राधिकारपत्र घेणे बंधनकारक असून पर्यावरणाचा -हास होणार नाही, याची खबरदारी घेणे.

रिसायकलर -- म. प्र. नि. मंडळाकडून संमतीपत्र व प्राधिकारपत्र घेणे बंधनकारक असून पर्यावरणाचा-हास होणार नाही, याची खबरदारी घेणे.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांचे मार्फत ई-कचरा गोळा करणारे केंद्र डिसमॅटलर व रिसायकलर यांना ई-कचरा (व्यवस्थापन) या नियम २०१६ अंतर्गत प्राधिकारपत्र व संमती पत्र प्रदान करण्यात येतात.

महाराष्ट्रात ई कच-याचे नियोजनबद्ध व्यवस्थापन व विल्हेवाट लावण्यासाठी ई कचरा (व्यवस्थापन) अधिकृत केंद्रांना (डिसमॅटलर व रिसायकलर) म. प्र.नि. मंडळ यांनी नोंदणीपत्र व संमतीपत्र देऊन मान्यता दिलेली आहे. महाराष्ट्रात एकूण अशी १३६ अधिकृत ई कचरा अधिकृत (डिसमॅटलर १२५ व रिसायकलर ११) केंद्रे उपलब्ध आहेत. या १३६ अधिकृत ई कचरा (डिसमॅटलर व रिसायकलर) केंद्रांची क्षमता दरवर्षी ११७३९२ मे. टन एवढी आहे. या संस्था विविध भागातून ई-कचरा गोळा करून ते संकलित करतात व सुरक्षितरित्या हाताळून त्याची विल्हेवाट लावतात, ई कचरा नियमांच्या प्रभावी अंमलबजावणी करिता सक्रीय पावले उचलावीत याकरिता महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महानगर पालिका आयुक्तांना निर्देश दिले आहेत.

१५. घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम

घनकचरा (व्यवस्थापन) अधिनियम २०१६ :-

केंद्रिय वने व पर्यावरण मंत्रालय यांनी सन २००० मध्ये नागरी घनकचरा (हाताळणी व अधिनियम) २००० अधिसूचित केला होता. त्यानुसार महानगरपालिका व नगरपालिका यांनी नागरी घनकचरा-याचे वर्गी रागोळा साठवणूक शास्त्रोक्त पद्धतीने विल्हेवाट लावणे बंधनकारक आहे. सदर नियम अधिक परिणामकारक स्वरूपात लागू करण्याकरिता, स्त्रोतस्तरावर अलगीकरण करणे, सदर नियमांची व्याप्ती वाढविणे तसेच पुनर्वापरावर जोर देण्याकरिता घरातून निर्माण होणा-या घन कचरा अंश गोळा करणारे कचरा वेचक पुनर्वापर करणारे व कचरा संसाधकांना समाविष्ट करण्यासाठी सुधारित घनकचरा व्यवस्थापन नियम २०१६, दि. ८-४-२०१६ रोजी अधिसूचित केला आहे.

सदर नियमांतर्गत स्थानिक स्वराज्य संस्थावर, कचरा निर्माण करणा-या संस्थेवर वेगवेगळ्या जबाबदा-या सोपविण्यात आल्या आहेत. सदर नियमानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी त्यांच्या शहरातून निर्माण होणा-या घनकचरा-यावर शास्त्रीय पद्धतीने प्रक्रिया व विल्हेवाट लावणे बंधनकारक केले आहे. तसेच याबाबत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून प्राधिकारपत्र घेणे बंधनकारक आहे.

महाराष्ट्रामध्ये ४०३ स्थानिक स्वराज्य संस्था आहेत. त्यामध्ये २७ महानगरपालिका, १८ अ वर्ग नगरपरिषद, ७० ब वर्ग नगरपरिषद, १५० क वर्ग नगरपरिषद, १३१ नगरपंचायत व ०७ कॅन्टोनमेंट बोर्ड समाविष्ट आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रात निर्माण होणारा घनकचरा हा घनकचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ च्या तरतुदीनुसार संकलन, वर्गीकरण, साठवणूक वाहतूक, प्रक्रिया विल्हेवाट लावणे गरजेचे आहे.

सोलापूर या ठिकाणी कच-यापासून वीजनिर्मिती प्रकल्प कार्यान्वित आहेत.

* म. प्र. नि. मंडळाने घन कचरा व्यवस्थापन अधिनियम, २०१६ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी खालील कार्यवाही/कारवाई केलेली आहे.

मप्रनि मंडळाने घन कचरा व्यवस्थापन प्राधिकारपत्र अर्जाची छाननी करण्याकरिता समिती तयार केलेली आहे. त्यामध्ये ऑल इंडिया लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंटचा अधिकारी तसेच निवृत्त उपायुक्त मुंबई महानगरपालिका यांचा समावेश केलेला आहे.

* म. प्र. नि. मंडळाने वेळोवेळी नगरपालिका व महानगरपालिका यांना करणे दाखवा नोटीस, प्रस्तावित निर्देश तसेच अर्धशासकिय पत्राद्वारे घनकचरा व्यवस्थापन योग्य रितीने करणेबाबत निर्देश दिलेले आहेत.

* म. प्र. नि. मंडळाने महानगरपालिकेची घनकचरा व्यवस्थापनाबाबतची सर्व माहिती अद्यतन करण्यासाठी ऑनलाईन वेब पोर्टल विकसित केले आहे.

* म. प्र. नि. मंडळाने सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थेसाठी वार्षिक अहवाल सादर करण्याकरिता ऑनलाईन वेब पोर्टल विकसित केले आहे.

* म. प्र. नि. मंडळातर्फे घनकचरा व्यवस्थापनाबाबतचा वार्षिक अहवाल दरवर्षी मंडळाच्या अधिकृत संकेतस्थळावर प्रकाशित करण्यात येतो.

* म. प्र. नि. मंडळाने घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंमलबजावणीची पूर्तता न करण्या-या १६८ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पर्यावरण नुकसान भरपाई दंडाची नोटीस बजावण्यात आली आहे. तसेच वारसा कचरा व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणीची पूर्तता न करणा-या ११४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पर्यावरण नुकसान भरपाई दंडाची नोटीस बजावण्यात आली आहे.

१६. नागरी घनकचरा व्यवस्थापन व हाताळणी (डिसेंबर २०२१ पर्यंत):-

अ. क्र.	स्थानिक स्वराज्य संस्था	एकूण संस्था	घनकचरा निर्मिती मे.टन/दिन	घनकचरा प्रक्रिया मे.टन/दिन
१	२	३	४	५
१.	महानगरपालिका	२७	१९४८०.१९	१६५८५.७
२.	अ वर्ग नगरपालिका	१८	१०४०.४४	८८५.६९
३.	ब वर्ग नगरपालिका	७०	१२८०.०५	१०८२.७८
४.	क वर्ग नगरपालिका	१५०	१०८७.८६	९३९.६४५
५.	नगरपंचायत	१३१	४९४.०१	३५५.३९३
६.	कॅन्टोनमेंट बोर्ड	०७	१४८.०१	१३१.०१
	एकूण	४०३	२३५३०.५७	१९९८०.२२

टीप :- "एकूण घनकचरा निर्मिती पैकी ८२.७९% निर्मिती महानगरपालिका मार्फत केली जाते तसेच एकूण घनकचरा निर्मितीपैकी १६५८५.७ मे. टन/ दिन घनकचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केली जाते".

सारणी -अ
सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रणा
(३१/०३/२०२२ पर्यंतची स्थिती)

अ. क्र	सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र	कार्यरत होण्याचा दिनांक	एकूण सदस्य उद्योग	एकूण सांडपाण्याची प्रक्रिया क्षमता घनमीटर प्रतिदिन	प्रकल्प खर्च रु. लाख	केंद्रशासन रु. (लाख)	अनुदान राज्यशासन रु. (लाख)	
							मप्रनिमं	मऔविम
१	अॅक्मा को-ऑप. सो. अंबरनाथ	मार्च, १९९९	९१	२५००	३५	-	८.५३	८.५३
२	चिखलोली मोरिवली सा.सां.प्र.सं.	डिसेंबर, २००६	६१	८००	१२६.७६	२७.४५	६.३३	२३.२७
३	बदलापूर सा.सां.प्र.सं.	सप्टेंबर २००२,	२६३	८००	६३३.२१	९५.८६	२२.५०	९०.००
४	डोंबिवली फेज-१ (टेक्स्टाईल)	मार्च, १९९९	१४८	६०००	२७०	५०	-	६५
५	डोंबिवली फेज-२ (केमिकल)	ऑक्टोबर, २००३	४५५	१५००	१४७१	२१३	५०	२५०
६	तळोजा को-ऑप. सो. सा.सां.प्र.सं.	डिसेंबर १९९९	९८२	२२५००	१४७१	२१६	५०	२५०
७	प्रिया पाताळगंगा सा. सा.सां.प्र.सं.	फेब्रुवारी -२००४	४०	२२५००	२१८७	३०४.४१	९९.३५	३९७.४
८	रिया रोहा को-ऑप. सो. सा.सां.प्र.सं.	मार्च - २००४	६३	२२५००	३८५०	३१२.५	६३.८०	२५०
९	महाड, एमएमए को-ऑप. सो. सा.सां.प्र.सं.	जून, २००५	१३२	७५००	७५०.६०	१८६	३७.२	१४८.८०
१०	अकीवटे इंडस्ट्रीयल को-ऑप सो.जयसिंगपूर	डिसेंबर, १९९७	४	८००	६७.७०	८.९२	-	८.९२
११	लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण को-ऑप. सो.	एप्रिल, २००३	१९०	१०००	५४०.४२	८३.३९	३८.६७	७०.१४
१२	तारापूर (अतिरिक्त) को-ऑप. सो. सद्यस्थितीत तारापूर पर्यावरण संरक्षण को. सो. मध्ये विलिन)	मार्च २००६ (२० द. ल. लि.) मार्च २००८ (२० द. ल. लि.) सप्टेंबर २००९ (२५ द. ल. लि.) सप्टेंबर, २००५	१२१६	२५०००	३०५५	४६१.७	९८.६७	३८७.३६
१३	ग्रीन फिल्ड सीईटीपी प्लांट प्रा. लि. एम.आय.डी.सी. चिंचोली, जि. सोलापूर.	सप्टेंबर, २००५	२७	१५००	२५०	६२.५	१२.५	५०
१४	पर्यावरण को.ऑप. (एम.आय.डी.सी) सोयायटी, कुरकुंभ हस्तांतरण २००६	ऑगस्ट, २००१	६९	१००	११३			१९.५३
१५	रांजणगांव सा. सा. प्र. सं.	जुलै, २००१	४	३००	३०१	-	-	३०१

सारणी -अ
सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रणा
(३१/०३/२०२२ पर्यंतची स्थिती)

अ. क्र	सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र	कार्यरत होण्याचा दिनांक	एकूण सदस्य उद्योग	एकूण सांडपाण्याचे प्रक्रिया क्षमता घनमीटर प्रतीदिन	प्रकल्प खर्च रु. लाख	केंद्रशासन रु. (लाख)	अनुदान प्राप्त राज्यशासन रु. (लाख)	
							मप्रनिमं	मओविम
१६	बुटीबोरी, सा. सां. प्र. सं. नागपूर	जून, २००६ (१२ द.ल.लि.)	३१०	१००००	६९९	३१४.५५	३४.१५	१७४.७५
१७	ठाणे-बेलापूर सा. सां. प्र. सं. (नवी मुंबई)	टप्पा १ १९९७ टप्पा २ मार्च २००६ (१५ द.ल.लि.)	२६२०	२२५००	१२२५	२५६.२५	७१.२५	१८५
१८	(अतिरिक्त) अंबरनाथ सां. प्र. स. जि. ठाणे	जून २०१२	-	७५००	१८४६.९६	-	-	-
१९	एस.एम.एस. प्रक्रिया संयंत्र लि. वाळूज औरंगाबाद.	जून २०११	२२४	१०००	१७००	३४०	७१.००	३४०
२०	इचलकरंजी टेक्स्टाईल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लि. (१२ दललि) सा.सां. प्र. स. जि. कोल्हापूर	जुलै २०११	६८	१२०००	२१८५	११२१	१६७	३७२
२१	इचलकरंजी टेक्स्टाईल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लि. (१ द ल लि) सा. सां. प्र. स. जि. कोल्हापूर	एप्रिल २०११ (१ द.ल.लि.)	३	१०००	२१०	६९	२४	--
२२	कागल हातकणंगले सां. प्र. स. जि. कोल्हापूर	जून २००८	६	१००००	११७०	२१०	-	११७०
२३	हायड्रो एअर टेक्ट्रॉनिक्स तळेगांव.	ऑगस्ट २००९	१	४०००	६५०	-	-	१२५
२४	अक्कलकोट रोड सा. प्र. स. जि. सोलापूर	डिसेंबर २०१४	२२२	३००	४४०	-	-	-
२५	अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र सा. प्र. स. जि. अमरावती	सप्टेंबर २०१६	५	५०००	६४०	-	-	-
२६	तारापुर (अतिरिक्त) को-ऑप. सो. सध्यस्थिती तारापुर पर्यावरण संरक्षण को सो. मध्ये विलिन	-	१२१६	एकूण क्षमता ५०००० कार्यरत २५०००	११९८३	-	५९९	१६५३
२७	इचलकरंजी भाग-३ (टेक्स्टाईल)	प्रस्तावित (१.२ द ल लि)	-	१२००	-	-	-	-
२८	कृष्णा व्हॅली सांगली	सुरु झाला नाही	-	--	६४०	-	-	-
२९	मेटल फिनिशर्स असोसिएशन नाशिक	सुरु झाला नाही	-	५००	१०००	-	-	-
३०	हिगणा सीईटीपी इंडस्ट्रियल को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लि.	सुरु झाला नाही	-	२०००	२०००	-	-	-

१७ वर्गीकरण कारखान्याचे अनुपालनाची सद्यस्थिती

अनु. क्र	एकूण उद्योग	स्वतःहून बंद झालेले उद्योग	चालू असलेले एकूण उद्योग	मानांकनाचे पालन करणारे एकूण उद्योग	मानांकनाचे पालन न करणारे एकूण उद्योग	मानांकनाचे पालन न करणा-या उद्योजकांवर केलेली कारवाई	
						पर्यावरण कायद्यांतर्गत देण्यात आलेले कारणे दाखवा नोटीस /निर्देश	पर्यावरण कायद्यांतर्गत उद्योग बंद करण्याची नोटीस दिलेली आहे.
१	२	३	४	५	६	७	८
१	६६८	५२	६१६	४७५	१४१	११४	२७

(एक) वित्तीय आवश्यकता
(1) Financial Requirements

(एक) वित्तीय आवश्यकता
(I) Financial Requirements

कार्यक्रमाचे नाव 1	प्रत्यक्ष खर्च २०२१-२०२२ Actuals 2021-2022			अर्थसंकल्प २०२२-२०२३ Budget Estimates 2022-2023		
	योजनेतर Non Plan 2	योजनांगत Plan 3	एकूण Total 4	योजनेतर Non Plan 5	योजनांगत Plan 6	एकूण Total 7
कार्यक्रमानुसार वर्गीकरण-						
(अ) जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण	...	-	-	-	-	-
हवा प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण	...	-	-	-	-	-
व्याज प्रदाने	...	615.54	-	615.54	838.27	-
एकूण (अ)	...	615.54	-	615.54	838.27	-
(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण-						
(१) महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या						
कर्मचा-यांच्या भविष्य निर्वाह निधीवरील	...	615.54	-	615.54	838.27	-
(अ) व्याज	...	-	-	-	-	-
एकूण (१)	...	615.54	-	615.54	838.27	-
(२) म. प्र. नि. मंडळाला जल प्रदूषण						
प्रतिबंध व नियंत्रण हयासाठी अनुदान	...	-	-	-	-	-
एकूण (२)	...	-	-	-	-	-
(३) म. प्र. नि. मंडळाला हवा प्रदूषण						
प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी अनुदान	...	-	-	-	-	-
एकूण (३)	...	-	-	-	-	-
एकूण (ब)	...	615.54	-	615.54	838.27	-
वजा वसूली	...					
एकूण (ब) निव्वळ	...	615.54	-	615.54	838.27	-
(क) वित्तीय साधने (१) अनुक्रमांक यु. - १						
(१) २०४९- व्याज प्रदाने...	...	-	-	-	-	-
(२) मागणी क्रमांक यु. ४ मुख्यशीर्ष	...	-	-	-	-	-
३४३५ परिस्थिती व पर्यावरण	...	-	-	-	-	-
एकूण (क)	...	-	-	-	-	-
वजा वसूली	...	615.54	-	615.54	838.27	-
एकूण (क) निव्वळ	...	-	-	-	-	-

१-चालू
1--Contd.

(रुपये लाखात)
(Rs. in Lacs)

सुधारीत खर्च २०२२-२०२३			अर्थसंकल्प २०२३-२०२४			
Revised Estimates 2022-2023			Budget Estimates 2023-2024			
योजनेतर	योजनांगत	एकूण	योजनेतर	योजनांगत	एकूण	
Non Plan	Plan	Total	Non Plan	Plan	Total	
8	9	10	11	12	13	1
-	-	-	-	-	-	...
-	-	-	-	-	-	...
735.08	-	735.08	905.92	-	905.92	...
735.08	-	735.08	905.92	-	905.92	...
						A. Activity Classification--
						1. Prevention and Control of Water Pollution
						1. Prevention and Control of Air Pollution
						Interest payment
						Total (A)
						B. Objective Classification--
						1. Maharashtra P. C. Board Employees
						Provident Fund.
						(a) Interest
						Total (1)
						2. Grant-in-aid to M. P. C. Board for
						Prevention and Control of Water Pollution
						Total (2)
						3. Grant-in-aid to M. P. C. Board for
						Prevention and Control of Water Pollution
						Total (3)
						Total (B) Gross
						Deduct recoveries
						Total (B) Net
						C. Source of Finance, (i) Serial No. U-1
						(1) Major head 2049-Interest payments.
						(2) Demand No. U-4 Major head
						3435-Ecology and Environment.
						Total (C) Gross
						Deduct Recoveries
						Total (C) Net

तक्ता-२
TABLE-II

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम २५ अथवा २६ अन्वये व हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण)

अधिनियम, १९८१ च्या कलम २१ अन्वये उद्योगांना प्रदान करण्यात जल अधिनियमाच्या कलम, २५ किंवा २६ व हवा अधिनियमाच्या कलम, २१ अन्वये अनुक्रमे सध्या अस्तित्वात असलेल्या आणि नविन निःसारणामुळे/उत्सर्जनामुळे प्रदूषणाचे वेळीच नियंत्रण करण्यासाठी अनुमती प्रदान करण्यात येते. ही अनुमती म्हणजे एक प्रकारचा कायदेशीर परवाना असतो आणि याद्वारे निःसारण उत्सर्जन कोणते व किती करण्याची परवानगी आहे हे विहित करण्यात येते. अनुमती देताना घालण्यात आलेल्या अटीचा भंग केल्यास असे निःसारण किंवा उत्सर्जन करणारी व्यक्ती दंडनीय करावाईस पात्र होते. अनुमती प्रदान करणे ही एक अतिशय तांत्रिक बाब असून त्यासाठी उत्पादन प्रक्रिया, उपयोगात आणलेला कच्चा माल, सांडपाण्याची गुणवत्ता/उत्सर्जन आणि सांडपाण्यातील किंवा उत्सर्जनातील प्रदूषण घटकांचे प्रमाण विहित मर्यादितपरीत आणण्यासाठी आवश्यक असलेली प्रक्रिया याचा तपशीलवार अभ्यास करावा लागतो. त्यासाठी उद्योगाच्या प्रभारी व्यक्तींशी वारंवार चर्चा करून संबंधीत उपाययोजना करणे आणि उद्योगातील सांडपाण्याचे नमुने तपासणे आवश्यक असते.

जल अधिनियम, १९७४ हवा अधिनियम, १९८१ प्रमाणे प्रादेशिक कार्यालयानुसार, कारखान्यांना दिलेल्या संलग्न अनुमती पत्रांची संख्या, खालील तक्त्यात दर्शविली आहे. आलेल्या अनुमतीची माहिती दर्शविणारा तक्ता.

Sr. No.	Name of the Region	२०२१-२०२२ साली अनुमतीपत्रांची संख्या Consent granted during 2021-2022	(२०२२-२०२३) डिसेंबर २०२२ पर्यंत अनुमतीपत्रांची संख्या Consent granted during 2022-2023 (upto Des. 2022)	प्रादेशिक कार्यालय	
1	2	3	4	5	
1.	HQ	...	3907	1965	मुख्यालय
2.	Ro-Amravati	...	512	619	अमरावती
3.	Ro-Aurangabad	...	1726	921	औरंगाबाद
4.	Ro-Chandrapur	...	84	184	चंद्रपूर
5.	Ro-Kalyan	...	787	754	कल्याण
6.	Ro-Kolhapur	...	1482	1019	कोल्हापूर
7.	Ro-Mumbai	...	589	558	मुंबई
8.	Ro-Nasik	...	1823	1230	नाशिक
9.	Ro-Nagpur	...	870	698	नागपूर
10.	Ro-Navi-Mumbai	...	734	608	नवी मुंबई
11.	Ro-Pune	...	2719	1906	पुणे
12.	Ro-Raigad	...	429	353	रायगड
13.	Ro-Thane	...	779	672	ठाणे
Total		...	16441	11487	एकूण

टीप.- (१) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम २५ किंवा २६ अन्वये अनुक्रमे नवीन निःसारणाबाबत किंवा अस्तित्वात असलेल्या निःसारणाबाबत अनुमती देण्यात

Consents issued under Section 25/26 of Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974 and

under Section 21 of Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981.

For control of pollution at source consents are required to be granted to the existing and new discharges in the declared area under Section 25 or 26 of the Water Act and under Section 21 of Air (P. and C. P.) Act, 1981 respectively. The consent for discharges / emissions is a legal permit which prescribes what and how much can be permitted to be discharged or emitted into atmosphere. Breach of conditions of consent by the discharger makes him liable for penal action. The work of grant of consent is a technical matter which requires detailed study of the manufacturing process involved, the raw material used, the characteristics of the effluent/emissions and the method of treatment of effluent and/or emission control method to bring down concentration of different pollution parameters upto the prescribed standards. For that purpose, it is necessary to pay visits to industries and hold frequent discussions with persons in-charge of the industry and test samples of effluents emissions from the industries.

The Region-wise break up of the combined consents granted to the Industries under water Act 1974 and Air Act 1981 is as shown below.

Note.- (1) Under Section 25 or 26 of the Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974 consent are granted to the new discharges and existing discharges respectively.

तक्ता-३
TABLE-III

अधिनियमाच्या तरतुदींचा भंग करणा-या विरुद्ध केलेली कायदेशीर कार्यवाही दर्शविणारा तक्ता.
The legal action of the Board against those who contravened the provisions of the Act

संक्षिप्त टिप्पणी.-ज्यावेळी असे आढळून येते की अनुमती देताना घालण्यात आलेल्या अटीचे परिपालन उद्योगांकडून केले जात नाही आणि त्यांच्याकडून पाण्याचे प्रदूषण होणे चालूच आहे अशा वेळी त्यांच्या विरुद्ध कायदेशीर कार्यवाही करण्यासाठी विविध उपाय योजले जातात उदा. सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासंबंधी आवश्यक असलेली तातडीची उपाय योजना करणे. १ जून १९८१ पासून लागू करण्यात आलेल्या जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३२(१) (क) अन्वये दूषित सांडपाण्याचे निसारण थोपविणे, कलम ३३ अन्वये उद्योगाविरुद्ध संभाव्य प्रदूषणाबाबत संबंधित न्यायालयाकडून प्रतिबंधात्मक आदेश मिळविणे, अधिनियमाच्या कलम ४३, ४४, ४५ च्या अन्वये फौजदारी खटले दाखल करणे वगैरे प्राधिकरण दंडाधिकारी किंवा प्रथम वर्गाचा दंडाधिकारी यांच्या पेक्षा कनिष्ठ नसलेल्या न्यायालयात खटला दाखल करण्यात येतो. विविध गुन्द्यांकरिता देण्यात येणारी शिक्षा ही किमान ३ महिने तुरुंगवास किंवा जास्तीत जास्त ७ वर्षे तुरुंगवास व दंड अशी असू शकते. अभियोगाला मंडळाने मंजूरी दिल्यानंतर खटला दाखल करता येतो.

खालील माहिती जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या ४३.४४ कलमानुसार दर्शविली आहे.

When it is found that the industries have failed to comply with the consent conditions and continue to pollute the water, various remedies are open to take legal action against them, namely taking emergency measures for carrying out the necessary treatment work, restraining from discharging polluted effluent under section 32 (1) (c) of the water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974 which was made applicable in the State of Maharashtra from 1st June 1981 and obtaining prohibitory orders from the concerned Magistrates for the apprehended pollution against the industries under section 33, and launching Criminal prosecution under sections 43, 44, 45 etc. The prosecution is to be instituted in Court not inferior to the Metropolitan Magistrate or Magistrate of First Class. The penalties which can be inflicted on various offences under the Act are not less than 3 months imprisonment which may extend to 7 years and fine etc. After granting sanction by the Board cases can be filed.

The following information is as per 43/44 section of Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974.

तक्ता-३ (अ)
TABLE-III (A)

क्रमांक	तपशील	(डिसेंबर २०२२ पर्यंत) (upto Dec. 2022)	Details	
1	2	3	4	
१.	न्यायालयात अभियोग दाखल करण्यात आलेल्या प्रकरणांची संख्या.	363	1. No. of cases filed.	
२.	ज्यात निर्णय लागलेला आहे अशा प्रकरणांची संख्या		2. No. of cases decided.	
	(अ) मंडळाच्या बाजूने	...	83	(a) In favour of the Board.
	(ब) मंडळाच्या विरुद्ध	...	177	(b) Against Board.
३.	न्यायालयात प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या	...	103	3. No. of cases pending in the Court.

विधी कार्याची माहिती
Legal Information

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ मधील कलम ३३ खालील दाखल करण्यात आलेले अर्ज
Application filed under Section 33 of Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974

तक्ता-३ (ब)
(डिसेंबर २०२२ पर्यंत)
TABLE--III (B)
(Upto Dec. 2022)

दाखल केलेले अर्ज Applications filed	मंडळाच्या बाजूने लागलेले निकाल No. of cases decide in favour of Board	मंडळाच्या विरुद्ध लागलेले निकाल No. of cases decide against the Board	प्रलंबित असणारे अर्ज Pending Applications
1	2	3	4
140	87	53	-

तक्ता-३ (क)
TABLE--3 (C)

खालील माहिती हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१
कलम २२ अ नुसार दर्शविलेली आहे.

The following legal information is as per Air (Prevention
and Control of Pollution) Act, 1981 U/s 22 (A):--

क्रमांक	तपशील	(डिसेंबर २०२२ पर्यंत) (upto Dec. 2022)	Details	
1	2	3	4	
१.	दाखल केलेले अर्ज	...	3	1. No. of application filed
२.	मंडळाच्या बाजूने निर्णय लागलेली प्रकरणे	...	1	2. No. of application convicted
३.	फेटाळण्यात आलेली प्रकरणे	...	2	3. No. of application dismissed
४.	न्यायालयात प्रलंबित असलेल्या संख्या	...	--	4. No. of application pending in Court.

खालील माहिती हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१,
कलम ३७ (२१) नुसार दर्शविलेली आहे.

The following legal information is as per Air (Prevention
and Control of Pollution) Act, 1981 U/s 37 (r. w. 21):--

तक्ता-३ (ड) (डिसेंबर २०२२ पर्यंत)
TABLE--3 (D) (upto Dec. 2022)

दाखल केलेल्या प्रकरणांची संख्या No. of cases filed	मंडळाच्या बाजूने लागलेले निकाल No. of Cases convicted	मंडळाच्या विरुद्ध लागलेले निकाल No. of Cases demissed	प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या No. of Cases pending
1	2	3	4
146	114	32	--

तक्ता-३ (इ)
TABLE--3 (E)

Compiaint filed under Section 15 of the Environment (Protection) Act, 1986	No. of Cases filed upto Dec. 2021 डिसेंबर २०२१	डिसेंबर २०२० पर्यंत अपराध सिधी Convictions secured	फेटाळलेल्या प्रकरणाची संख्या	प्रलंबित प्रकरणे Cases Pending	पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम १९८६ च्या कलम १५ नुसार दाखल करण्यात आलेले खटले
1	2	3	4	5	6
(a) Hazardous Waste (Management and Handling) Rules, 1989 (as Amended in 2000.	19	0	16	3	धोकादायक कचरा (व्यवस्थापन व वापर) नियम-१९८९ (सुधारित नियम-२०००).
(b) Recyled Plastic Waste (Management and Handling) Rules, 1989.	9	0	3	6	पुनर्चक्रीत प्लॅस्टीक कचरा (व्यवस्थापन व वापर) नियम-१९८९.
(c) Coastol Regulation Zone Notification, 1991	44	0	10	34	सागरी नियमन क्षेत्र अधिसूचना-१९९१.
(d) Bio-Medical Waste (Management and Handling) Rules, 2000.	32	0	23	9	जैविक वैद्यक कचरा (व्यवस्थापन व वापर) नियम-२०००.
(e) Municipal Solid Waste (Management and Handling) Rules, 2000.	37	0	17	20	नागरी घन कचरा (व्यवस्थापन व वापर) नियम-२०००.
(f) EIA Notification 1994 Amended on 7-7-2004 and 14-9-2006.	289	0	100	189	पर्यावरण आघात मूल्यांकन अधिसूचना १९९४ सुधारीत २००४ व २००६.
(g) Noise Pollution (Regulation and Contarol) Rules, 2000	367	0	10	357	ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम, २००० अंतर्गत दाखल झालेले खटले

तक्ता - ४.
TABLE - IV

अ. क्र.	कार्याचे नाव	झालेल्या कामाचा तपशील Particular of Achievements			S. N. Name of works (Estimated)
		२०२०-२०२१ २०२०-२०२१ (संकल्पित) पर्यंत 2020-2021	२०२१-२०२२ 2021-2022	२०२२-२०२३ 2022-2023	
1	2	3	4	5	6
मध्यवर्ती प्रयोगशाळा		Central Laboratory,			
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	2707	3008	2863	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	664	880	1056	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	710	658	546	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	69	77	90	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	1	0	00	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	00	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	1	0	00	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	225	594	426	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	3	355	286	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	96	47	58	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	4476	5619	5325	11. Total Analyzed Samples
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नागपूर		Regional Laboratory, Nagpur.			
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	686	1023	653	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	336	392	323	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	394	363	229	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	0	0	60	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	0	0	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	0	0	0	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	85	255	181	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	42	258	120	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	30	31	108	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	1573	2322	1674	11. Total Analyzed Samples

1	2	3	4	5	6
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, औरंगाबाद			Regional Laboratory, Aurangabad.		
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	661	940	713	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	97	213	124	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	122	62	52	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	49	123	101	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	0	0	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	0	0	0	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	123	85	40	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	67	89	114	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	11	0	0	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	1130	1512	1144	11. Total Analyzed Samples

1	2	3	4	5	6
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, ठाणे			Regional Laboratory, Thane		
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	784	990	765	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	57	104	98	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	0	0	0	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	0	0	0	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	0	0	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	0	0	0	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	237	330	156	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	51	216	86	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	0	0	0	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	1129	1690	1105	11. Total Analyzed Samples

1	2	3	4	5	6
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक			Regional Laboratory, Nashik		
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	512	812	627	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	294	149	233	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	345	293	231	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	0	45	45	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	2	0	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	0	0	0	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	245	216	122	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	48	215	76	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	9	4	0	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	1455	1734	1334	11. Total Analyzed Samples
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे			Regional Laboratory, Pune		
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	2333	1887	2107	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	465	607	614	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	506	556	417	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	0	0	0	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	0	0	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	0	94	98	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	166	356	175	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	17	198	113	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	31	39	66	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	3518	3737	3590	11. Total Analyzed Samples

1	2	3	4	5	6
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चिपळूण			Regional Laboratory, Chiplun		
१.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	1318	1290	1327	1. Industrial effluent samples
२.	पर्यावरणीय नमुने	463	533	567	2. Environmental samples
३.	राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	281	280	234	3. Samples under Notional Water Monitoring Program
४.	राज्य जल गुणवत्ता संनियंत्रण प्रकल्पांतर्गत नमुने	71	73	67	4. Samples under State Water Monitoring Program
५.	विधी पुरावा नमुने	2	2	0	5. Law Evidence Samples
६.	पेय जल नमुने	0	0	0	6. Drinking Water Samples
७.	खाजगी जल नमुने	7	1	0	7. Private Samples
८.	हवा गुणवत्ता नमुने	29	238	150	8. Ambient Air Samples
९.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	38	296	205	9. Stack Emission Samples
१०.	घातक कचरा नमुने	25	9	102	10. Hazardous Waste Samples
११.	एकूण विश्लेषित नमुने	2234	2722	2652	11. Total Analyzed Samples
प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चंद्रपूर			Regional Laboratory, Chandrapur		
१.	हवा गुणवत्ता नमुने	29	146	50	1. Ambient Air Samples
२.	चिमणीतून उत्सर्जित वायूचे नमुने	0	91	63	2. Stack Emission Samples
३.	औद्योगिक सांडपाण्याचे नमुने	--	36	83	3. Industrial effluent Samples
४.	एकूण विश्लेषित नमुने	29	273	196	4. Total Analyzed Samples

तक्ता - ५
TABLE - V

मंडळाच्या प्रशिक्षण विषयक कार्याचा तपशील दर्शविणारा तक्ता :

खालील प्रदूषणाशी होण्याशी संबंधित असलेल्या कार्यालयात कामावर ठेवण्यात आलेल्या किंवा कामावर ठेवावयाच्या व्यक्तींच्या प्रशिक्षणाची योजना आखणे व ते आयोजित करणे हे मंडळाच्या कार्यापैकी एक काम आहे. त्याप्रमाणे आपल्या अधिका-यांना आणि कर्मचा-यांना निरनिराळ्या शिक्षणक्रमासाठी आणि परदेशी प्रशिक्षणासाठी पाठविण्याचा कार्यक्रम मंडळाने अंगीकृत केला आहे.

Table showing Training Activities of the Board.

It is one of the functions of the Board to plan and organise training of persons engaged or to be engaged in the respect of the matters relating to pollution of streams. Accordingly the Board has regular programme of training of its officers and staff for different courses and also to send them abroad for training.

अनु- क्रमांक	प्रशिक्षणाचा तपशील	२०२१-२०२२	२०२२-२०२३	२०२३-२०२४	Sr. No.	Item of Training
		2021-2022	2022-2023	2023-2024		
1	2	3	4	5	6	7
			(April 2021 to ,Jan. 2022)	(संकल्पित) 2023-2024 (Estimated)		
			(April 2022 to Dce. 2022)			
१.	छोटे अभ्यासक्रम --				1.	Short Courses --
	(अ) प्रशिक्षण देण्यात आलेल्या अधिका-यांची संख्या.	37	46	60		(a) Number of Officers trained
२.	नियमित आयोजित करण्यात येणारे अभ्यासक्रम --	-	-	-	2.	Regular Courses --
	(अ) प्रशिक्षण देण्यात आलेल्या अधिका-यांची संख्या.	36	9	200		(a) Number of Officers trained
३.	परदेशी शिक्षण --	0	1	3	3.	Training abroad --
	प्रशिक्षण देण्यात आलेल्या अधिका-यांची संख्या.	0	0	0		Number of Officers trained
		-	-	-		
४.	एकूण प्रशिक्षणाचा खर्च	62540	615000	18,06,000		Cost of training.

तक्ता - ६
TABLE - VI

मंडळाच्या आस्थापनेवरील दिनांक ३१/१२/२०२१ रोजी असलेली पदांची स्थिती

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड	ग्रेड वेतन	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१	२	३	४	५	६	७
१	अध्यक्ष ..	—	-	१	१	०
२	सदस्य सचिव ..	(पिबी -४)३७४००-६७०००	१००००	१	१	०
३	जल प्रदूषण निवारण अभियंता ..	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
४	हवा प्रदूषण निवारण अभियंता ..	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
५	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी ..	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
६	मुख्य लेखा अधिकारी ..	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
७	सहायक सचिव (तांत्रिक) ..	१५६००-३९१००	७६००	१	०	१
८	वरिष्ठ विधी अधिकारी ..	१५६००-३९१००	७६००	२	०	२
९	वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी ..	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१०	कार्यकारी अभियंता ..	१५६००-३९१००	६६००	१	१	०
११	सामुग्री अधिकारी ..	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१२	प्रादेशिक अधिकारी ..	१५६००-३९१००	६६००	१५	११	४
१३	विधी अधिकारी ..	१५६००-३९१००	६६००	२	२	०
१४	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी ..	१५६००-३९१००	६६००	३	१	२
१५	उप-प्रादेशिक अधिकारी ..	१५६००-३९१००	५४००	५५	५२	३
१६	सांख्यिका अधिकारी ..	१५६००-३९१००	५०००	१	०	१
१७	सहायक सचिव (आस्थापना) ..	१५६००-३९१००	५०००	१	१	०
१८	खाजगी सचिव ..	९३००-३४८००	५०००	२	०	२
१९	प्रशासकीय अधिकारी ..	१५६००-३९१००	५०००	१	०	१
२०	वैज्ञानिक अधिकारी ..	१५६००-३९१००	५०००	९	७	२
२१	लेखा अधिकारी ..	१५६००-३९१००	५०००	२	२	०
२२	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी ..	९३००-३४८००	४४००	२६	२१	५
२३	सहायक लेखा अधिकारी ..	९३००-३४८००	४४००	११	२	९
२४	सहायक विधी अधिकारी ..	९३००-३४८००	४४००	३	१	२
२५	उप-अभियंता ..	९३००-३४८००	४४००	१	०	१
२६	वरिष्ठ लघुलेखक ..	९३००-३४८००	४४००	५	५	०
२७	कनिष्ठ लघुलेखक ..	९३००-३४८००	४३००	२७	९	१८
२८	क्षेत्र अधिकारी ..	९३००-३४८००	४३००	२०४	१४९	५५

तक्ता - ६. चालू
TABLE - VI contd.

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड	ग्रेड वेतन	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१	२	३	४	५	६	७
२९	प्रमुख लेखापाल	९३००-३४८००	४३००	२०	१०	१०
३०	विधी सहायक	९३००-३४८००	४३००	४	०	४
३१	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहायक	९३००-३४८००	४२००	४०	१९	२१
३२	प्रथम लिपीक	९३००-३४८००	४२००	१७	१७	०
३३	सांख्यिकी सहायक	९३००-३४८००	४२००	१	१	०
३४	आरेखक	५२००-२०२००	२८००	१	०	१
३५	क्षेत्र निरीक्षक	५२००-२०२००	२८००	४२	१	४१
३६	वरिष्ठ लिपिक	५२००-२०२००	२४००	५०	३७	१३
३७	सहायक आरेखक	५२००-२०२००	२४००	२	०	२
३८	वीजतंत्री	५२००-२०२००	२४००	२	१	१
३९	अनुरेखक	५२००-२०२००	२०००	६	१	५
४०	प्रयोगशाळा सहायक	५२००-२०२००	२०००	७	३	४
४१	कनिष्ठ लिपीक/टंकलेखक	५२००-२०२००	१९००	६४	३७	२७
४२	वाहन चालक	५२००-२०२००	१९००	७४	४७	२७
४३	उपकरण जोडारी	५२००-२०२००	१९००	१	१	०
४४	दफ्तरी	५२००-२०२००	१९००	१४	०	१४
४५	नाईक	४४४०-७४४०	१६००	२	०	२
४६	चक्रमुद्रणयंत्रणचालक	४४४०-७४४०	१६००	१	०	१
४७	शिपाई	४४४०-७४४०	१३००	८८	३१	५७
४८	चौकीदार	४४४०-७४४०	१३००	२०	९	११
४९	सफाईगार	४४४०-७४४०	१३००	३	३	०
एकूण				८३९	४८८	३५१

तक्ता - ७

TABLE-VII

मंडळाची कार्यालये व त्यांची कार्यक्षेत्रे

BOARD'S OFFICE AND THEIR JURISDICTIONS

मुख्य कार्यालय

HEAD OFFICE

कल्पतरु पॉईंट, ४ था सायन माटुंगा स्किम रोड क्र. ८ सायन सर्कल समोर,
सायन (पूर्व) मुंबई ४०० ०२२.

**Kalpataru Point, 3rd and 4th Floor Sion Matunga Scheme Road No. 8 Opp.
Sion Circle, Sion-East, Mumbai 400 022.**

- (१) प्रादेशिक कार्यालय-मुंबई
1. REGIONAL OFFICE MUMBAI
- मुंबई महानगरपालिका क्षेत्र.
Mumbai Municipal Corporation Area.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-१
(i) Sub-Regional Office,
Mumbai-I
- मुंबई बेट, प्रभाग क्र. ए. बी. सी. डी. ई एफ (दक्षिण) एफ (उत्तर) जी. (दक्षिण) आणि जी उत्तर
Mumbai island Ward No. A., B., C., D., E., F (South) F (North) G (South) and
G (North).
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-२
(ii) Sub-Regional Office,
Mumbai-I.
- मुंबई उपनगराचा भाग, प्रभाग एम. (पूर्व) एच (पश्चिम) एच. (पश्चिम) एच. (पूर्व) आणि एल.
Part of Mumbai Suburban, Ward No. M (East) M. (West), H. (East), H. (West). and L.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-३
(iii) Sub-Regional Office,
Mumbai-III.
- मुंबई उपनगराचा भाग, प्रभाग एम. (पूर्व) एच (पश्चिम) एच. (पश्चिम) एच. (पूर्व) आणि एल.
Part of Mumbai Suburb, Ward No. K (East) K (West), S. N. and P. (South).
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-४
(i) Sub-Regional Office,
Mumbai-IV.
- मुंबई उपनगर प्रभाग क्रमांक पी. (उत्तर) आर. (उत्तर), आणि टी.
Sub-Regional Office, Subrn of Mumbai, Ward No. P (North), R (North), R (South) and T.
Mumbai-IV.
- (२) प्रादेशिक कार्यालय-नवी मुंबई
2. REGIONAL OFFICE
NAVI MUMBAI.
- उप प्रादेशिक कार्यालय निर्देशित केलेला ठाणे आणि रायगड जिल्ह्याचा ठराविक भाग.
Part of Thane and Raigad district as mentioned against the Sub-Regional Office.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई-१
नवी मुंबई
- संयुक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राजवळच्या रस्त्याच्या दक्षिणेकडील बाजूस (पुणे महामार्गावरील टेकड्या)
तसेच म्हापे कोपरखैरणे, सावली घानसोलीए रवाळे, दीवे, अरोळी, दीघे, (नवी मुंबई महानगरपालिका
हद्दी पर्यंत) अधिक हवेची गुणवत्ता मापन केंद्र (रवाळे) टी. टी. सी. दीवा खाडी.
- (i) Sub-Regional Office,
Navi Mumbai-I.
- Sub-Regional Office, Southward direction of Road in front of CETP (Hills to
Pune Highway). The areas of Navi Mumbai-I Mahape, Koparkhairne, Savali,
Ghansoli, Rabale, Dive, Airoli, Dighe (NMMC Area Limits) AaqM station (Rabale)
TTC activities Diva Creek.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई-२
(ii) Sub-Regional Office,
Navi Mumbai-II.
- नवी मुंबई महानगर पालिकांचे उत्तरीय सीमा दीघे गावापासून सुरु. वाशी, बोरिवली, रवाणे तूर्भे,
सानपाडा, वेलापूर संयुक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे चाशी खाडी.
- North limit Navi Mumbai Mun. Corpn. (NMMC) Starting with village-Dighe, The
areas of Vashi, Borivali, Ravane, Turbhe, Sanpada, Belapur, CETP activities Vashi
Creek.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, तळोजा
(i) Sub-Regional Office, Taloja.
- तळोजा औद्योगिक वसाहत आणि उरण तालुका.
MIDC Taloja and Uran Taluka.

(३) प्रादेशिक कार्यालय-ठाणे.

3. REGIONAL OFFICE-THANE.

- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय, ठाणे-१
(i) Sub-Regional Office, Thane-I.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, ठाणे-२
(ii) Sub-Regional Office, Thane-II.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, तारापूर-१
(iii) Sub-Regional Office, Tarapur-I.
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, तारापूर-२
(iv) Sub-Regional Office, Tarapur-II.

उप-प्रादेशिक कार्यालय निर्देशित केलेला ठाणे जिह्याच्या उर्वरित भाग.
Part of Thane district as mentioned against the Sub-Regional Offices.

ठाणे महानगरपालिका क्षेत्र.
Thane Municipal Corporation Area.

ठाणे तालुका (म. न. पा. क्षेत्र व टी. टी. सी. सोडून), वसई तालुका.
Thane Taluka excluding Thane Municipal Corporation Area and TTC (Navi Mumbai Mun. Corpn. Area), Vasai taluka.

महाराष्ट्र औद्योगिक वसाहत तारापूर आणि पालघर तालुका.
MIDC Trapur and Palghar Taluka.

ठाणे जिल्ह्यात डहाणू तलसरी, मोखाडा, विक्रमगड व पालघर तालुका (उ. प्रा. का. तारापूर-१ यांचे कार्यक्षेत्र वगळून) व जव्हार तालुका.
Dahanu, Talasari, Mokhada, Vukramghad & Palghar taluka (Excluding are of SRO Tarapur-I) Javhar talukas of Thane district.

(४) प्रादेशिक कार्यालय-कल्याण.

4. REGIONAL OFFICE-KALYAN.

- (अ) उप प्रादेशिक कार्यालय-कल्याण
(i) Sub-Regional Office, Kalyan-I.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण-२
(ii) Sub-Regional Office, Kalyan-II.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण-३
(iii) Sub-Regional Office, Kalyan-III.
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, भिवंडी
(iv) Sub-Regional Office, Bhiwandi

ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण, भिवंडी, उल्हासनगर, बदलापूर, वाडा, मुखाड आणि शहापूर तालुक्यासह.
Kalyan, Bhiwandi, Ulhasnagar, Badlapur, Wada Murbad and Shahapur talukas of Thane district.

कल्याण तालुका.
Kalyan taluka.

उल्हासनगर, बदलापूर तालुका
Ulhasnagar, Badlapur taluka.

वाडा, मूरवाड, शहापूर तालुका
Wada, Murwad, Shahapur taluka.

भिवंडी तालुका
Bhiwandi taluka.

(५) प्रादेशिक कार्यालय-रायगड

5. REGIONAL OFFICE, RAIGAD

- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-रायगड-१
(i) Sub-Regional Office, Raigad-I.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, रायगड-२
(ii) Sub-Regional Office, Raigad-II.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, रायगड-३
(iii) Sub-Regional Office, Raigad-III.
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, महाड
(iv) Sub-Regional Office, Mahad.

उप प्रादेशिक कार्यालय निर्देशित केलेला रायगड जिल्ह्याचा उर्वरित भाग.
Part of Raigad district as mentioned against the Sub-Regional Offices under him.

खालापूर तालुका आणि पनवेल तालुका (म. औ. वसाहत सोडून).
Khalapur, panvel Taluka (Excluding MIDC)

पेण, कर्जत, सुधारगड, तालुका
Pen, Karjat, Sudhargad taluka

आलिबाग, रोहा, मुरुड तालुका
Alibag, Roha, Murud taluka

महाड, म्हासला, माणगाव, श्रीवर्धन आणि पोलादपूर
Mahad, Mhasla, Mangaon, Shriwardhan and Poladpur taluka.

(६) प्रादेशिक कार्यालय-नाशिक

6. REGIONAL OFFICE, NASHIK

- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-नाशिक
(i) Sub-Regional Office, Nashik.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, अहमदनगर
(ii) Sub-Regional Office, Ahmednagar
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, जळगाव
(iii) Sub-Regional Office, Jalgaon
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, धुळे
(iv) Sub-Regional Office, Dhule

नाशिक, अहमदनगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार जिल्हा
Nashik, Ahmednagar, Jalgaon, Dhule, Nandurbar District.

नाशिक जिल्हा
Nashik District

अहमदनगर जिल्हा
Ahmednagar District

जळगाव जिल्हा
Jalgaon District

धुळे नंदुरबार जिल्हा
Dhule Nandurbar District.

- (७) **प्रादेशिक कार्यालय-अमरावती**
REGIONAL OFFICE, AMRAVATI **अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम जिल्हा.**
Amravati, Akola, Buldhana] Washim District.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-अकोला अकोला, बुलढाणा
(i) Sub-Regional Office, Akola. Akola, Buldhana
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, अमरावती-१ अमरावती जिल्हा
(ii) Sub-Regional Office, Amravati-I Amravati District
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, अमरावती-२ यवतमाळ, वाशीम जिल्हा
(iii) Sub-Regional Office, Amravati-II Part of Yavatmal and Washim District.
- (८) **प्रादेशिक कार्यालय-नागपूर**
REGIONAL OFFICE, Nagpur **नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदीया.**
Nagpur, Wardha, Bhandara, Gondiah.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-नागपूर-१ नागपूर महानगरपालिका क्षेत्र, नागपूर जिल्ह्यातील कामटी, कटोल, नारखेड, कलमेश्वर, रामटेक आणि परशिवणी, नारखेड तालुका.
(i) Sub-Regional Office, Nagpur-I Nagpur Mun. Corpn. area, Kamati, Katol, Narkhed, Kalmeshwar, Ramtek and Parshivani, Narkhed talukas of Nagpur district.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, नागपूर-२ वर्धा जिल्हा, हिंगणी तालुका (नागपूर महानगरपालिका क्षेत्र सोडून) उमरेड, भिवपूर, खूही, नागपूर ग्रामीण तालुका.
(ii) Sub-Regional Office, Nagpur-II Wardha District, Hingana taluka, (excluding Nagpur Mun. Corpn. area), Umred, Bhivapur, Kuhl, and Nagpur Gramin taluka of Nagpur district.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, भंडारा भंडारा आणि गोंदीया
(iii) Sub-Regional Office, Bhandara Bhandara and Gondia District.
- (९) **प्रादेशिक कार्यालय-कोल्हापूर**
REGIONAL OFFICE, KOLHAPUR **सांगली, कोल्हापूर, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्हा**
Sangli, Kolhapur, Ratnagiri and Sindhudurga District.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-कोल्हापूर कोल्हापूर जिल्हा
(i) Sub-Regional Office, Kolhapur Kolhapur district.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, सांगली सांगली जिल्हा,
(ii) Sub-Regional Office, Sangli Sangli District.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, चिपळूण रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण, गुहागर, खेड, दापोली आणि मंडनगड तालुका
(iii) Sub-Regional Office, Chiplun Chiplun, Guhagar, Khed, Dapoli and Mandangad taluka of Ratnagiri District.
- (ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, रत्नागिरी सिंधुदुर्ग जिल्हा आणि राजापूर, लांजा, रत्नागिरी, देवरुख आणि संगमेश्वर तालुका
(iv) Sub-Regional Office, Ratnagiri Sindhudurg district and Rajapur, Lanja, Ratnagiri, Deorukh and Sangameshwar taluka.
- (१०) **प्रादेशिक कार्यालय-पुणे**
REGIONAL OFFICE, PUNE **पुणे, सातारा, सोलापूर जिल्हा.**
Pune, Satara and Solapur District.
- (अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-पुणे-१ पुणे महानगरपालिका क्षेत्र, पुणे जिल्ह्यातील दौंड, इंदापूर, बारामती, पूरंदर, भोर आणि वल्हे तालुका
(i) Sub-Regional Office, Pune-I Pune Corporation area Daund, Indapur, Baramati, Purandar, Bhor and Velhe taluka of Pune district.
- (ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, पिंपरी-चिंचवड पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्र मध्ये पिंपरी औद्योगिक वसाहत, पिंपरी भोसरी आणि अकूर्डी.
(ii) Sub-Regional Office, Pimpri-Chinchwad. Pimpri-Chinchwad Mun. Corp. area, including MIDC Pimpri Bhosari and Akurdi.
- (क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, पुणे-२ हवेली तालुका (पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्र सोडून) खेड, मूळशी, आंबेगाव, जूनर, मावळा, आणि शिरूर जिल्हा.
(iii) Sub-Regional Office, Pune-II Haveli taluka (excluding Pimpri Chinchwad Corpn. area) Khed, Mulshi, Ambegaon, Junnar, Maval and Shirur taluka of Pune district.

(ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, सातारा	सातारा जिल्हा
(iv) Sub-Regional Office, Satara	Satara District.
(इ) उप-प्रादेशिक कार्यालय, सोलापूर	सोलापूर जिल्हा
(v) Sub-Regional Office, Solapur	Solapur District.
(११) प्रादेशिक कार्यालय-औरंगाबाद	मराठवाड्यातील औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, बीड, लातूर, उस्मानाबाद जिल्हा.
11. REGIONAL OFFICE, AURANGABAD	Aurangabad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Nanded, Beed, Latur, Osmanabad District of Marathwada
(अ) उप-प्रादेशिक कार्यालय-औरंगाबाद	औरंगाबादे जिल्हा.
(i) Sub-Regional Office, Aurangabad	Aurangabad District.
(ब) उप-प्रादेशिक कार्यालय, जालना	जालना आणि बीड (परळी वगळून)
(ii) Sub-Regional Office, Jalna	Jalna and Beed (Excluding Parli)
(क) उप-प्रादेशिक कार्यालय, परभणी	परभणी, हिंगोली, परळी,
(iii) Sub-Regional Office, Parbhani,	Parbhani, Hingoli, Parali,
(ड) उप-प्रादेशिक कार्यालय, नांदेड	नांदेड, जिल्हा.
(iv) Sub-Regional Office, Nanded	Nanded, District.
(इ) उप-प्रादेशिक कार्यालय, लातूर	लातूर जिल्हा, उस्मानाबाद जिल्हा
(v) Sub-Regional Office, Latur	Latur District, Osmanabad District.
(१२) प्रादेशिक कार्यालय:- चंद्रपुर :-	चंद्रपुर (भाग) यवतमाळ, गडचिरोली
(12) Regional Office, Chandrapur	Chandrapur, Part of Yawatmal, Gadchiroli.
उप-प्रादेशिक कार्यालय:- चंद्रपुर :-	चंद्रपुर (भाग) यवतमाळ, गडचिरोली
Sub-Regional Office, Chandrapur	Chandrapur, Part of Yawatmal, Gadchiroli.

प्रयोगशाळा LABORATORY

- (१) मध्यवर्ती प्रयोगशाळा
निर्मल भवन महापे नवी मुंबई.
Central Laboratory,
Nirmal Bhavan Mahape, New Bombay.
- (२) विभागीय प्रयोगशाळा, औरंगाबाद.
Regional Laboratory, Aurangabad.
- (३) विभागीय प्रयोगशाळा, नागपूर.
Regional Laboratory, Nagpur.
- (४) विभागीय प्रयोगशाळा, पुणे.
Regional Laboratory, Pune.
- (५) विभागीय प्रयोगशाळा, नाशिक.
Regional Laboratory, Nashik.
- (६) विभागीय प्रयोगशाळा, चिपळूण.
Regional Laboratory, Chiplun.
- (७) विभागीय प्रयोगशाळा, ठाणे.
Regional Laboratory, Thane.
- (८) विभागीय प्रयोगशाळा, चंद्रपुर.
Regional Laboratory, Chandrapur.